

A
CSUVASOKRÓL.

VÁMBÉRY ÁRMIN

R. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1883.

A M. TUD. AKADEÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

A csuvasokról.

(Olvastatott a m. t. Akadémia 1883. márcz. 5-én tartott ülésében.)

I.

A törökségnek ezen legrejtélyesebb eredetű töredéke, sűrű csoportozatokban, déli Oroszország négy különböző kormányzóságában, u. m. a kazáni, simbirski, orenburgi és saratovi guberniumokban lakik.*) Legszámosabban élnek a Volga jobb partján, a Czivilsk, Jadrin, Cseboksari, Buinsk és Kozmodemjansk kerületekben; míg a Volga bal partján, ámbár jókora, de kevesebb sűrű csoportokban terülnek el, délkeleti irányban, egészen Orenburgig. Sbojevnek, az épen oly szellemes írónak, mint a nép alapos ismerőjének, véleménye szerint, már a mongolok első föllépésekor, 1236 körül, történtek volna települések, a mikor ugyanis ez utóbbiak a bulgár uralmat megdöntötték s a csuvasok, a bulgár-törökökkel együtt, ú haza szerzése végett, részint északnyugot, részint északkelet felé vándorlásnak indultak. E fölvételnek magában véve bizonyára kevés valószínűsége van, és mindenesetre feltűnő, hogy a csuvasok neve az orosz évkönyvekben csak 1524-ben***) fordul elő legelőbb, Vassilsursk város építésével kapcsolatban. Részletesebb tudósítások maradtak rólok Sviažsk alapítása alkalmából, 1551-ből, vagyis olyan időből, mikor még tatár uralom járma alatt nyögtek, melyet egészen a keresztyénség fölvételeig, az 1743. évig kellett hordaniok. Egy traditio szerint a csuvasok már IV. Ivántól kezdve orosz alattvalók voltak s ugyanezen korból való egy helynek építése, melynél *jasak*-jokat (adó) akarták megfizetni és e célból keletkezett a *Sjürbi-jal****) telep, mely szónak rövidítése, t. i. *Sjürbi*, szolgál ma is a csuvasoknál Czivilsk város nevéül; s ez a *Sjürbi*, vagy

*) Sbojev, 186. l.

**) Rittich, 40. l.

***) Rittich (41. l.) *sjür-bajal* = száz szobát ír, de igaza van Zolotnitzkynak, ha a *csuv. ba* vagy *bä*-nek a *pürt* = szoba, szóból való származtatását kétségesnek tartja.

Sjür-ba jelent földsánczot, mert sjür, sjir = föld és bü (ptve) = sáncz, gát.*) A mai nap csuvasok lakta területen más helyeknek, ú. m. Buinsk, Sunder, Karamiș, Tarkhan és Togui keletkezése a XVI. és a következő századokból datálódik; ámbár általában bizonyos, hogy a csuvasok már sokkal előbb, mint orosz uralom alá kerültek, a szó szoros értelmében, letelepedettek voltak és már korán azon kitűnő földművelő néppé nőttek ki magokat, a milyenekül ma ismertetnek. A régi űskorban, a máltból eredő, bizonyára homályos traditiók állítása szerint, hozzáférhetetlen erdőzugokban tartózkodtak s leginkább vadászat és méhtenyésztés volt foglalkozásuk. Ha valaki a történetesen vadászatot levő szomszédját meglátogató, a tulajdonos távolléte daczára is derekasan jól kellett laknia mézzel, de háladatossága jeletül tartozott egy nyilat szúrni a mézes edénybe. Akkor még csak kevéső foglalkoztak földműveléssel, mert a jobb életmódhoz szükséges legprimitívbb tárgyak is ismeretlenek valának elöttök. űk magok azt állítják, hogy a Fekete tenger mellől jöttek a hegyekre, és hogy űsük Csuvas nevé volt. Rittich szerint**) a történeti események közül egyebek közt fönmaradt náluk a kemény mongol igára, első megtérítéőök idejére, Pugacsev lázadására stb. való emlékezet.

Hogy most már a Fekete tenger melléki ősi hazáról és a hegyek közé költözésről szóló monda mennyire egyeztethető a tulajdonképi ténylegességgel: azt nehéz meghatározni, de tény az, hogy a csuvasokat szomszédjaik még mindig hegyi lakóknak tartják, így a čeremisek *kuruk-mari*, azaz hegyi embereknek, Orenburgban pedig *hegyi tatárok*-nak (oroszúl: *gorui-tatar*) nevezik űket. S hogy űk valóban török-tatár eredetűek, ez kétségtelemné lesz, épen úgy a nyelvi bizonyosságokból, melyekről még alább majd bővebben lesz szó, mint a physi-cum-okból.***) Arczuk színe legtöbbször eselben sötét barna, tes-

*) Ezt a helyes etymologiai magyarázatot adja Zoletnitsky (266. l.) és a csuv. püve valóban a čag. böget, itt. puuk = gát, szóval egyeztethető.

**) Rittich, 47. l.

***) Itt alkalomszerűleg kijavítom egy tévedéssmet, melyet a Magyarok eredete cz. művemben (65. l.) követtem el, a mennyiben, akkori elégtelen tárgyismeretem következtében, a csuvasoknak a régi physicali jellegök megváltozását tulajdonítottam.

tök közép-termetű, szemcük barnák, vagy feketék, járomcsontjuk kiálló, homlokuk keskeny, hajok és szakálluk fekete, járásuk nehézkes, a mi általában a török ismertető jele. A nők physiognomiájában még sokkal feltűnőbb a szemek keskeny metszése és a kiálló járomcsontok; s ezen kívül járásuk még döcögösebb, mint a férfiaké. A mi a bőr színét illeti, az sokkal fehérebb, mint a tatároké, sőt néha fakó, mely körülményt egykori erdei tartózkodásukra lehet visszavinni.

A ruházatra vonatkozólag a Rittich művéhez mellékelte illusztrációk a legjobb felvilágosítást szolgáltatják. A férfiak viselete csak keveset, vagy épen semmit sem különbözik az ottani orosz népségétől, csak a nők — a kik az ázsiai népek-nél mindenütt a szokások iránti szigorú conservatismus által tünnek ki — őrizték meg még némely ruhának szabásában és díszítésében, a régi divat néhány sajátosságait; különösen a Volga bal partján lakó, még pogány csuvasoknál fordul elő ez az eset s főleg Spassk kerületében, a hol többek közt a fejrevaló, melyet űk *čašpa*-nak, vagy *čošpa*-nak neveznek, míg elnevezésénél fogva a kirgiz *čačba*, tör. *sačbag* = hajkötő szóra, addig alakjánál fogva a közép-ázsiai nomádok, šetükelejére emlékeztet. Ugyanez áll a Sbojevnel*) leirt *tochja*-ról, a leányok fejrevalójáról, melyben mi a Közép-Ázsiában mindkét nemnél használt *takija* xaxax ismerjük fel. Ez utóbbi kerek, szorosan a fejtetőn fekvő sapka, mely körül a közép-ázsiaiak a turbánt csavarják; míg az első szalagokkal, pénzzel és gyöngyökkel díszített, henger alakú, sisakszerű főveg, mely a törököknél ősrégi használatú s mindíg az ünnepegyesség jelvényének tekintetett. — A széles, tarka színű sajtságokkal díszített felső ruhák és a térden felül érő kötények a khivai özbég nők hasonló viseletére emlékeztetnek; valamint általában a női ruhák szabása és alakja azon divat egyes momentumait jelenítik, mely néhány évszázaddal előbb uralkodó volt s bizonyos mértékben még ma is uralkodó a török-tatár népelemek életében, az Oxus és Jaxartes északi részétől a közép Volgáig. Annak tehát, a mit Rittich kiemel, hogy a csuvas nők erköles-teleznek tartják mezítelen lábokat mutatni s hogy még ágyba is begöngyölt lábbal mennek, annak párjával fölemlíthetjük,

*) Sbojev, 86. l.

hogy Közép-Azsia török női hasonlóan cselekesznek s a turkomán nőknek rossz nevét költik, mert ezek idegenek jelenlétében is meztláb jelennek meg. Ezenkívül a csuvasok némely ruháinak nevei a többi törököknél használatban levő ültönyűkével egészen egyező, a mely ténynek bizonyoságuál itt néhány ilyen analógiát fölemlítettünk. Így pl.

Csuv. *sukhman*, tobolski-tatár sükmen, kaz. žekmen, magy. szokmány = kaftán.

Csuv. *tomdär*, čag. tonlar, kirg. tonnar = felső ruha, ruha általában.

Csuv. *kholdirmaš* = diszítés a ruha újjának felső részén; čag. koldurmaš = a ruha újjának a könyökig érő felső része.

Csuv. *kibe* = ing; tobolski-t. kobi = ruha; kirg. köppö = felső ruha; čag. kipeng = köpönyeg.

Csuv. *silek* = föveg, fejtakaró, szó szerint: boríték; osm. jilek = mellény; az. jilek = zekó, felső szoknya.

Csuv. *čalma* = a lányok fejdíszé; osm. čalma = turbán.

Csuv. *chošpa* és *chošpu*; bašk. kašman, čag. kašbag = diadem, tulajdonképen: homlok-, vagy inkább szemöldök-szalag, a *kaš* = szemöldök, és *bag* = kötelék, szalag szavakból.

Csuv. *masmak* = női kalap; čag. bašbag = fejkötő, a *baš* = fej és *bag* = kötelék, szalag szökből. Ez hasonló jelentésű egy másik, a csuvasoknál használt fejtakaróval, t. i. a *sarpan*-nal, melyből lett az orosz sarafan s mely előbbi, mint persa eredetű, a *ser* = fej és *ban* = védelem, szavakból származott.*)

Az *ékszerek* között a fülbevalók és a mellenfüggők játszószük a főszerepet. Az előbbieket csuvasul *khulgasaajak*-nak neveztetnek, — a mi a törökben kulgasak = a mi a fülbe akasztott, kifejezéssel fordítható — és egy szíjra fűzött pénz-, korall- vagy gyöngy-koszorúból állanak, még pedig olyan formán, hogy a nagyobb pénzek alul, a kisebbek felül esnek, míg az alsó részen még három sor pénz függ le bokor alakban; tehát a régi fülbevalók viseletmódjára készítvék, a

*) Tehát nem a *سریای* serpač = teljes öltözet, azaz: tetőtől talpig (fejől lábíg) való, szökből, mint Zolomitckij (239. l.) fölveszi.

mint ezek a Schliemann leletein is láthatók. A nyak-ékeknel szintén a pénzfüzérek ugyanezen formáját lehet észrevennünk; míg a mellen-függők és a *sülgeme*-k, parallelogramm alakjában, bőrből készítvék s alsó és felső részből állanak, melyeket több pénz-sor díszít.

A csuvasok *telepeinek* és *lakásainak* leírásánál, azt hisszük, hogy nem tévedünk, ha azt a megjegyzést tesszük, hogy ez a nép, a khazarok és bulgárok után, a ma ismert törökök közt, legkorábban felhagyott a nomád élettel és letelepült életmódot folytatott. Hogy milyen ethnikai és politikai viszonyban állottak a hajdankornak e most említett törökjeivel: azt nehezen lehetne megmondani; de, úgy látszik, hogy már a mongolok betörésekor csak félnomádok voltak s nemcsak baromtenyészéssel, hanem földműveléssel is foglalkoztak; ebből magyarázható a csak a háborúskodás után járó testvéreiktől való félelmök, ebből a fegyverrel erőszakosan fellépő hódítók ellen tanúsított irtózásuk. Telepedéseiknél mindig az elrejtőzhetés alap gondolata vezérelte őket; falvaik végtelen hosszúságban nyúlnak el; házaik a legnagyobb rendetlenségben vannak elszórva erre is, arra is; úgy, hogy az oroszok eme szabálytalan építkezési módot a »csuvasos« epithetonnal jelölik meg.**) Ez a zsarnoki önkénytől való félelem következménye, mely máshol is hasonló viszonyokat teremtett; mert Persiában is a falvak gyakran az országúttól félre eső zugokban vannak elrejtve; s úgy látszik, hogy valamint az iráni, úgy a csuvas is, török eredete dacára, a röglöz van kötve.

A mi a *lakóházakat* illeti, ezek minden tekintetben a primitív építkezési módot mutatják fel; és mint Rittich elbeszéli,**) a szobáknak fehérre meszelése csak újabb korú haladás; mert régebben a lakó helyiségek, a korom miatt, mintegy feketére mázoltaknak tüntek föl, és csak a mindinkább terjedő szembetegségek vették elejét e hiányosságnak. A padlózat helyét a sima agyagföld foglalja el; s egy széles nyugró-padon kívül — mely alatt ládák állanak a költséges házi eszközökkel — szintén semmi bútor nem található. A bemenettől jobbra van az éléskamra és balra a falba vágott fülke egy fazavárral, mely

*) Sbojev, 18. l.

**) Rittich, 64. l.

előtt régente, a halotti tor alkalmával, a gyertyákat szokták felállítani. A lakóház közelében van a gyakran két emeletnyi magas gabona-tár (hambár). A csuvasnak házából elválaszthatatlan a serfőzőház, a mely még a szegényeknél sem hiányzik s a mely mellett csaknem mindenütt pincze áll. A sör egyébiránt a legtisztább ital a csuvas házában, a mit a vízről nem lehet mondani, mert a vizes edényből nemesak a gyermekek és idegenek, hanem a kedvelt állatok is enyhítik szomjójukat. Különbözik a szilárd épület csak téli tartózkodásra szolgál, mert nyáron a mezőn felállított könnyű sátoroknak adnak előnyt, melynek közepét a tűzhely foglalja el a mindig fölötte függő üsttel, míg körül padok, ládák, asztalok s a székeket helyettesítő fatuskók vannak felállítva.

Az *ételekre és italokra* vonatkozólag semmi feltűnőt sem találhatunk abban, hogy — mint Rittich *) Berezin után megjegyzi — a csuvasok főbb ételei a Trans-Kaukazia török lakóival megegyeznek; mert, a mint már fennebb említettük, az összes törökségnek szokásai, életmódja a közösségnek sok vonása által tűnnek ki; és mivel, alapjában véve, ezen ételek még az oszmánoknál is előfordulnak. Így a csuvasok *jaska*-ja, darából és marhahúsból készült leves-nem, egészen megfelel az azerbajzaniak *jekhni*-jének, ez pedig az oszmánok *jaghna*-jának, mely a Magyarországon is kedvelt gulyáshúshoz hasonló étel. A *pilaw*, vagy *plaw*, Ázsia több részében ismeretes rizs-étel a csuvas *choplu*-ra emlékeztet, a mely a húshoz mellékelt tészta-étel; a daghestániak *kuki*-ja (pástétom) a csuvas *kólkil*-nak, a persák *nimru*-ja (tojásétel), a csuvas *nimir*-nak felel meg, a mely, Rittich szerint, tojáslepény formájára, üstben készített sauce; és végre a *khijmallu* — fánkféle sütemény a csuvasoknál — a tatárok és közép-ázsiaiak *kujman*-jával egészen azonos. A többi, úgynevezett nemzeti éledelek közül, még a következőket emeljük ki. A *sjumakh* kicsiny, árpadarából készült lepényke, melyet a levesbe aprítanak; az *irgeč* bizonyos neme a sajtnek; a *sjavranpol* garda-hal (Maifisch); a *širtan* kövér jubhússal töltött kolbász, stb. Mig az italok között az *ojran* (tör. ajran, magy. író, [Buttermilch]) és a *jerek* (tör. arak) = pálinka a legked-

*) Rittich, 61. l.

vesebbek, minék következtében az ivásra való vótkes hajlam mindinkább elterjed, a mint ez, fájdalom, minden természetes népnél előfordul, mikor a kereszténység útján új mivelődési stádiumába lép.

Ezektől eltekintve, általában jól esik az embernek, ha a különböző s néha részletes leírásokban, a csuvasok *jellemére* vonatkozólag, mindig csak jót olvashat. A csuvas mindenek előtt szorgalmas és kitűnő földmívelő, sőt a kazáni kormányzóságban a legjobbak közé tartozik. Rittich *) e körülményt egyebek közt a csuvasokkal a földmívelés iránt vele született hajlamnak, szántóföldjei közel fekvésének, azon jelentékeny segítségnek, melyet a család női tagjaitól kap, s főleg azon tapasztaltságának tulajdonítja, a melylyel e vidék agronomiai és klimatológiai viszonyai irányában dicsekedhetik. Az éberséggel párosult szorgalom jóléthez juttatja, mert szegénységet és nyomort csak ritkán talál az ember a csuvas telepeken. Minden az egyszerűség színét viseli magán, és a gazdag csak az udvar nagyobb terjedelme-, a különböző éléskamrák és épületek száma által tűnik ki. Az említett tulajdonsággal párosul a csuvasnak szeretete családja irányában.

Az oroszoknál és tatároknál jobban tiszteli és becsüli nejét, a ki ezért jutalmul szorgalommal és feláldozással munkál a ház és család érdekében, és nincs oly drága ékszer, vagy czifraság, melyet a csuvas meg nem szerezne nejének. S úgy látszik, hogy e szép szokás e népnél már igen régóta uralkodó; mert mig a többi törökök theogoniájában és mythológiájában csak férfi isteneket találunk; addig a csuvasok, pogányvoltuk idejében női istenségeket is tiszteltek; valamint a nők minden játékukban, szokásaikban kitűnő állást foglalnak el.

A csuvasok természettől jószívűek, becsületesek, a legnagyobb mértékben takarékosak és a mellett mégis adakozók s vendégszeretők; a kit a csuvas barátjává (*dos*, a persa دوست szóból), azaz társává tesz — a mi a barátság-ivás átnyújtása által történik, az angol loving-cuphoz hasonlóan — az az ember szikla szilárdságú lúségre tarthat számot. A kazáni kormányzóság fenyítő törvényszékének statisztikájában, az öt népelem

*) 76. lap.

közt a csuvas foglalja el az utolsó helyet; így a csuvas büntetések százaléka úgy aránylott 1867-ben, mint 1 : 608 és 1868-ban, mint 1 : 342; a mi mellett megjegyzendő, hogy az illető esetek leginkább ivási hajlamból és lólopásból állottak, a mi egyébiránt olyan vétek, melyre épen úgy ráadja magát az uralmelléki baskir, mint a magyar sz. alföldön.

Századokig tartó szolgaság természetesen következménye az, hogy a csuvas a nélkül, hogy különösen bosszúvágyó lenne, észrevehető zárkozottság által tűnik ki; és mivel a még annyira gazdag is szegénynek mutatkozik, ezért tulajdonították nekik az oroszok tévesen a fősvénységet és zsongoriságot. A bulgárok, mongolok és tatárok által leigázva, e népecske, magától érthetőleg, legnagyobb mértékben meg van törve, és ma az orosz birodalom legengedelmosabb alattvalói közé tartozik, innét az a közmondás: »Ha a tatár gazdaggá lesz, asszonyt vesz magának, — ha az orosz gazdaggá lesz, lovat vesz magának, — ha a csuvas gazdaggá lesz, adóját fizeti meg!« A védelem daczára, melyet az orosz törvények nyújtanak a csuvasnak, ez mégis szokszor kénytelen az uralkodó fajnak megvetését, sőt néha sértéseit is tűrni; és, mint Rittich *) beszéli, ma sem tartozik a ritkaságok közé, hogy a hosszúkás csuvas szekér mellett elhajtó orosz kocsis, ostorával pattogatva, a csuvasra vág, miközben a szokásos gúnyszót kiáltja neki: »derzi sobaka čuvaška lopatka« tartsd a kutyát, te csuvas pimasz!

Hasonlóról értesít bennünket Sbojev **), a ki élénk előadásával azt írja, hogy a csuvas az oroszok szemfülessége előli kitérés czéljából leginkább az utaktól és hajózható folyóktól távol eső, holmi rejtett és piszkos zngokban telepszik le, úgy, hogy az ember a csuvas fulut csak akkor veszi észre, miután már — hogy, úgy mondjuk — orrával beléütközött. Ha történetesen az orosz utazó, ki a vidéket nem ismeri, megkérdi a jó Vasilij Ivaničot ***): »Ačam! (őcsém!) melyik út vezet N. N. faluba? — mindig azt a feleletet kapja: tjurach kaj! (menj

*) 62. lap.

**) 14. lap.

***) Vasilij Ivanič a csuvasok gúnynéve, melyet, a monda szerint, onnét kaptak, hogy az első orosz hittérítők, kiknek világi neve Vasilij és Iván volt, az általuk megtérítetteknek leginkább e neveket adták.

egyenesen), ámbár ezen egyenes úton valami malomhoz, valami mocsárhoz vagy erdőbe fog jutni. Ha az orosz utazó sok kellemetlenség után végre a faluba érkezett, a fiatalság megrémülve »vrasz! vrasz!« (orosz! orosz!) kiáltással fut a házakba. Egy pillanat alatt minden kaput becsuknak, minden ajtót bezárnak és csak miután meggyőződtek, hogy az oroszoknak nincs semmi rossz szándéka, hogy nem lovakat kér, és, hogy a lovainak való takarmányt készpénzzel fizeti: csak akkor bánnak vele barátságosan. Azon félclem bizonyosságául, melylyel a békés csuvas az orosz felsőbbiség iránt viseltetik, még fölemlítjük, hogy előtte a törvénytétel és nyomorúság egészen analog fogalmak, és, hogy az egyszerű hivatalnoktól, vagy tisztii irnoktól néha jobban fél, mint az úristentől. Midőn egyszer egy orosz egy csuvasról garda-halat akart venni, a követelt magas ár miatt felkiáltott: »nem félsz az istentől, te pimasz csuvas!« — ez utóbbi azt felelte: »Mit? az isten csak isten, de még nem pisar (irnok)!«

Magától érthetőleg ezen, az uralkodók és alattvalók közötti viszonyoknak olyan mértékben kell csökkennie, a melyben a keresztény vallásra tért csuvasok részint az iskolák útján, részint a gyakrabbi közlekedés által, lassankint közelebb jutnak az orosz műveltséghez és a tulajdonképi tényállapottal jobban megbarátkoznak. Mivel a csuvasok között szemmel láthatólag mind többen látogatják az iskolákat s mivel közülök már tekintélyes számú pap és tanító, sőt egy csuvas író is vált *), a kik az orosz nyelvet tökéletesen értik; és mivel — mint Sbojev már 26 évvel ezelőtt közölte — sok helyen kevés olyan csuvas volt, a ki az orosz nem értette, míg ma már az orosz nyelv tudásával büszkélkednek: ennél fogva semmi különös sanguinismus nem kell ahhoz, hogy e körülményben a csuvasok lassan haladó oroszosodásának biztos előjelét lássuk. E nép az előbbi századokban, a tatárok közvetlen szomszédsága következtében, részint pedig az iszlámnak szörványosan történt felvétele által, az uralkodó tatár elembe való beolvadásnak erősen ki volt téve; legalább ezt bizonyítja néhány, arab betűkkel írott ó-csuvas nyelvemlékeket tartalmazó

*) Ez egy bizonyos *Mikhailov* nevű, az orosz földrajzi társaság tagja, a ki a kazani kormányzórág értesítőjében érdekos adatokat közölt törzsrokonainak életéről.

sírfelirat a Baiterjakov és Baiglčev egyházmegyékben, vagyis olyan vidéken, a hol ma egészen tatárok laknak; sőt a tatárosodás, Rittich *) szerint, ma is halad az orosz hatóság szemé láttára. De véleményünk az oroszok azon törekvésének, hogy a csuvasokat magokba olvassák, csak kevésbé lesz kárára. Ha az iszlám a múlt századokban a csuvasok között gyökeret verhetett volna, akkor a tátongó irt — mint ezt a tatároknál látjuk — semmi, bármily természetű előny át nem hidalná; de ott, a hol az orthodox-orosz egyház a talajt már eléggé előkészíté, a nemzeti separatismus nemsokára eltűnik, és a csuvas nép keresztyén része, bár nem a legközelebbi jövőben, de minden bizonynyal az oroszországra fog beolvadni.

És mivel ez a mi meggyőződésünk, azt hisszük, kötelessége az ethnographusnak, hogy nemzeti sajáttságait, erkölceseit, szokásait, babonáit, előítéleteit még meglévő vonásait és régi pogány vallásuk momentumait teljes figyelmeire méltassa. Ezek egy mind inkább és inkább elhalványodó képnek vonásai, mely képben a törökség világszemléletének és szellemi irányának ősi momentumai őrizték meg, és ez okból a turkolognak osztatlan érdeklődésére méltó.

A társas élet, főbb vonásaiban, a többi, már régi idők óta letelepült népekéhez hasonló, vagyis egymással folytonos közlekedésben állva, a csuvasok leginkább szoknak gazdálkodásukról, marháikról beszélni és a házban és udvaron nyilvánuló jóléttel büszkélkedni. A szokásos ünnepélyeken kívül kölcsönösen látogatást tesznek egymásnál, és míg a fiatalság az intra muros gyakorolt mulatságnak udja magát, addig az öregebbek késő éjjelig pipázgatva beszélgetnek. Jellemző az, hogy a nők a társas életben kitűnő szerepet játszanak, és a szépnem társasága nélkül a csuvasoknál alig gondolható valamely mulatság. Télen a szabadban mulatnak szánkázással, vagy a jéghegyen, mint Oroszország más részeiben is, míg a hosszú téli estéket fonóházakban töltik, a legvidámabb játék közben. Míg a leányok rokkánál ülnek és tréfálóznak, a férfiak időöltésből kéregezipők fonásával foglalkoznak. Néha vannak társasjátékok is, mint pl. a szembekötősi, vagyis egy specialis

*) 43. lap.

játék hárskőreggel, olyan formán, hogy egy kötegnak fele legények és leányok közt elosztatik, azután azok, a kik egy és ugyanazon hárskőreg két végét kapják, megcsókolják egymást. Nagyon érdekes az ú. n. *leány-ünnep*, csuvasul khír-síri (azaz: leánysör), a mely karácsony és a többi ünnepek ideje körül tartatik meg, és különös mulatságokra ad alkalmat. E czélból a falu leányai egy bizonyos helyiséget választanak ki, a mely eléggé terjedelmes, és a melyen semmi háborgatásnak nincsenek kitéve. Miután a sörhez szükséges alkatrészeket, t. i. a lisztet, malátát és komlót összegyűjtötték, megfőzik a sört és meghívják rá vendégül a szomszéd falubeli leányokat. Az ünnepély napján a mulatságot rendező leányok legszebb ruháikba öltözve fogadják vendégeiket; természetesen nem szabad hiányozni a dudásnak, a kinek hangszerre mellett táncolniak, miközben ezt danolják:

csuvasul	tatárul
Khír síri tusíbír	قىز سىراسى ايتار بىز
Khírle aldan pazíbír	قىزىل قوچات سىور بىز
Píržizane puverzenc	ايچاكالارين باورلارين
Vjüs-omne khoribir	اوينچى الدينه قويربىز

magyarul:

- A lány-ünnepet ünnepeljük,
- A vörös kakast szeretjük.
- A beleit meg a máját,
- A muzsikásoknak adjuk.

Miután egy napig eleget daloltak, táncoltak és ittak, most a meghívás sora valamely másik falu leányaira következik, és így a dőzsölés újra kezdődik s valóban nem kevesebb meglepő, hogy a csuvas szépségek milyen derekasan értenek a sörös poharak hajtogatásához. *)

A csuvasok kedvelt *hangszerei* közé tartozik első sorban a duda (síbir), azután a hegedű, fuvola, dob és újabb időben a harmonium. A dudás, a mely nevezet alatt par excellence zenészt értenek, a csuvasoknál a legnagyobb tiszteletben részesül, és az ügyesség nem annyira a játszó tüdejének erejétől függ, mint inkább azon könnyűségtől, melylyel a különböző,

*) Ezen ünnepély részletes leírása Zolotnitskynál, 227—235. l.

nőha nyolcz hangnemet kezel. A zene különbözik ugyan a öremisek-, és oroszokétól, de a nélkül, hogy különösebb motívuma lenne, mint Rittich közli.*) Ezt azonban a *nemzeti tánczról* már nem lehet állítani, mert ez, a Rittich és Zolotnitzky leírásai szerint, szembetűnő hasonlóságot mutat a csárdáshoz, a magyarok nemzeti tánczához. Valamint ez utóbbiaknál, úgy a csuvasoknál is, a tánczolóknak először külön válya teszik a terpsychorci mozdulatokat; a nő, a nélkül, hogy lábai mozgása észrevehető volna, lassan típeg köröskörül, és különböző hajlások és fordulatok által igyekszik az őt megfogni iparkodó férfi elől kitérni; kezeit majd a csipőjére teszi, majd ismét feje hátsó részéhez emeli, egy szóval egészen olyan tagjártatást hajt végre, mint valamely csárdás-tánczoló magyar nő.

A mi a *dalokat* illeti, ezek leginkább az egyszerű természetes költészet ömledése, a nélkül, hogy nyilvánítanák azt a költői kellemet, azt a czélzást a környező természetre, a melyvel a kirgizek és altajnik költészete kitűnik. Főlemlítünk itt néhány szerelmi dalt, még pedig az összehasonlítás kedvéért, a csuvas szöveget török fordítással kísérve.

1. <i>Csuvas.</i>	<i>Török:</i>
Khora khirzene	قرا قیزلارنى
Khora tora sjaratni,	قرا تنگرى ياراتتى
Khirle khirzene	قیزیل قیزلارنى
Khirle tora sjaratni.	قیزیل تنگرى ياراتتى
Khirzem khizir bolasram	قیزلار قېصير بولماز سوندلار
Pire tora sjaratni.	بېزنى تنگرى ياراتتى
Khora khirzene	قرا قیزلارغه
Khora korgaba sira baras	قرا قومغاندا سرايېرىنگ
Khirle khirzene	قیزیل قیزلارغه
Khirle korgaba sira baras.	قیزیل قومغاندا سرايېرىنگ

magyarúl:

A fekete leányokat
Fekete isten teremtette,
A piros leányokat
Piros isten teremtette.

*) 193. l.

S hogy a leányok terméketlenek ne legyenek,
Azért teremtett bennünket isten.
A fekete leányoknak
Fekete csöbörben adjatok sört,
A piros leányoknak
Piros csöbörben adjatok bort.

2. *Csuvas.*

Török.

Ajda inge, vurmana	هايذا ينکه اورمانه
Khura sirla pustarna	قوروز چيلک پوزتورمق
Khura sirla tallamar	قوروز چيلک تاتلى ايباز
Mana inge toda-bor	منکه ينکه توتاق بېر

magyarúl:

Menjünk, kedvesem, (ágyom) az erdőbe,
Szár az földi-epret szedgetni;
De ha a száraz eper nem édes,
Adj egy csókot, kedvesem, ajkaimra.

3. *Csuvas.*

Török:

Inge arun khir bolmi	ينكى ياريم تيمز بولماس
Külni torikh sjüt bolmi,	تنگم توراق سوت بولماس
Inge djarim, ni djarin	ينكى دېرم ينكى دېرم
Pra kumul kor djarin.	بېر کونکول کور دېرم

magyarúl:

A menyecskéből már nem lesz lány,
Valamint a taróból már nem lesz tej.
Oh kedvesem, oh kedvesem mondom
Már egyszer csak szerelmemet keresd!

A csuvasok erkölcsi életére vonatkozólag most a *házasságról* s az ezzel összekötött szokásokról fogunk megemlékezni. A jövődöbelinek megszereléséről és választásáról itt nem a szülők vagy a legközelebbi rokonok gondoskodnak, hanem maga a csuvas ifjú. Minthogy a leányok már 12 vagy 13 éves korukban bevezetletnek a társaságba, vagyis korán megtanulják és értik a háztartást: ezért a házasulandónak jókor alkalma nyílik a falunak, vagy a szomszédságnak szépei között körülnézni. A többi törököknél gyakorolt kalim, vagyis a menyasszonyi díj lefizetése, még itt is egészen használatban van, — a mely a menyasszony szüleinek vagyoni állása szerint emelke-

dik 200 rubelig; s e szokást csak olyan esetben kerülük ki, ha a vőlegény anyagi viszonyai teszik szükségossé, mely esetben aztán a leányrablás szokása helyettesíti, a mi úgy megy végbe, hogy az ifjú, szülőinek és barátainak helybenhagyásával és menyasszonyának titkos beleegyezésével, azt valamely magános erdei ösvényen, vagy a mezőn meglepi s egy készen tartott kocsióra ültetve, haza viszi magához. De e romantikus elintézés dacára is végre meg kell fizetni a kalim-ot, azon különbséggel, hogy most a vőlegény, anyagi viszonyainak megfelelő árt fizet. Ha pedig a leánykérés szabályszerű módon történik, akkor az ifjú elküldi szülőit, kikkel már előbb közölte házassági szándékát, választottjának házához, hogy ennek szülőivel határozzák meg a kalim mennyiségét; és mikor ez megtörtént, kalács tételik az asztalra, melyre az ifjúnak atyja a kalimmal megtöltött zacskót helyezi. A leány atyja most e zacskót kezébe veszi és keletfelé fordúlva, a következő kérést mondja: »Óh istenem! oltalmazd meg leányomat és vőmet az emberek rágalmától. Uram, ne engedd meg azt! Tartsd meg őket áldásban és békességben és engedd, hogy állandó egyezésben éljenek!« Miután a zacskót kiürítette, rézpénzzel együtt adja vissza a vőlegény atyjának, hogy ez a pénzből ki ne fogyjon, — és megkezdődik az eljegyzési vendégeskedés.

Az eljegyzés és a menyeközött leginkább két, vagy három hét telik el; mert ez utóbbit csak a gabona-virágzás idejében, vagyis június és július között, a khír-ójik (leány-hó) nevű hónapban ülik meg; mely időköz alatt a vőlegény gyakori látogatást tesz menyasszonyánál, a ki a nagy ünnepélyesség előkészítésével van elfoglalva. A menyeközött napra a következő hivatalos személyiségek választatnak: 1) a násznagy, 2) az atya helyettesítője, helyesebben: a rendező, 3) a vőfél, 4) a nyoszolyó leány, 5) a vőlegény társa, a ki nyíllal és íjjal van fölfegyverkezve, 6) a lovak felügyelésére alkalmazott gyerkőcz, 7) a trombitás, vagy dobos. A menyeközött ünnepélyesség főnyújtását képezik az ú. n. díszmenetek: először a vőlegény menete a menyasszony falujába vagy házába, másodsor a menyasszony menete a vőlegény házába, a mely meneteknél úgy a résztvevőknek, de különösen a vőlegénynek öltözete, mint a

sorrend és a megérkezésnél s eljövételnél, valamint a menyasszony fogadásánál végzendő ceremóniák a régi szokásnak szérszálhasogató pontosságával meg van határozva. Mint Ritlichnél olvassuk — a ki e szokást a legrészletesebben leírta — a vőlegény selyem övvel veszi körül sötétkék kaftánját; hátára egy, szíjjakkal és szalagokkal díszített hátravetőt kötnek elől pedig egy pompásan kivarrott és hímezett kötényt. Nyakán ezüstpénzekből álló nyakéket visel, fején pedig prémmel szegélyezett sapkát, a mely még selyem-, vagy gyapjú kelmével van körülvéve. Kezeire kezttyüt húz és jobbájában ostort fog. A menyasszony öltözetére, magától érthetőleg, még sokkal nagyobb gond fordítatik. A legszebb és csak ezen ünnepélyességre készített ruháit veszi föl magára. Minden ragrog rajta s hogy haja fénylőbb legyen, ajran-nal (író — Buttermilch) mossa meg. A toilette elvégzésével s miután a vőfély az atyát megkérdezte, hogy micsoda nászajándékot szándékozik adni fiának, ez utóbbi a zene hangja, és az őt követő barátainak éneklése és újjongása között megjelenik szülőinek szobájában, a hol egy, nemezzel bevont széken foglal helyet, előbb azonban a székre háromszor ráüt ostorával, hogy a gonosz szellemeket elrémítse és az atya által, a szegénység elleni jó előjélel letett pénzt fölveszi. A menet lassankint mozgásba jő. A vőlegény, ennek vezetője és pajtásai, valamint a zenészek is lovakra, a többiek pedig szekerekre és egréb járművekre ülnek. És így haladnak a menyasszony falujához a trombiták, dobok, sípok, kíáltozások, tapsolások és éneklések legvadabb zaja között, mi közben a férfiak szüntelenül kíáltoznak: »Uram! légy kegyelmes! Uram, ne hagyd el bennünket! segíts, óh Isten és ne juttass minket szegénybe, gyalázatba!« Hasonló tartalmúak a nők énekei is, melyekre a férfiak: Jej—re—re—rjai, re—re—rjai, roj—oj—roj, roj, roj, roj, oj, ra, ra! Jech, ojoch, ojoch, oj, joj, joj, joj, ojoch, ojoch! kurjongatással felelnek.

Minél inkább közelednek a menyasszony falujához, annál nagyobb lesz a láрма, annál hevesebbek lesznek az öröm kitörései. A szobába érkezve, a vőlegény, a készen tartott széken, a már előbb leírt módon, helyet foglal; míg egy másik asztal körül, melyen a szokásos, kendőkkel és szalagokkal díszített birke (oroszl berezka) van felállítva, a mindkét részről való

hivatalos személyek gyűlnek össze, hogy hűsítőt vegyenek magoknak.

Azonközben a teljesen feldíszített menyasszony elhagyja öltöző szobáját, először bemutatattik szülőknek a szokásos ceremóniák között, azután — miközben az ifjúság a ház előtt tánczolásal vagy dalolással tölti kedvét — a lefátyolozott menyasszony elbúcsúzik szülőtől és rokonaitól, a kik e jelenet alatt mindnyájan zokognak, könyeznek, csakhogy e szívroható jelenet nyilvánulásait az újjongó tömegnek és a versenyző hangszereknek lármás zaja elnyomja. E közben a vőlegény lóra ül kíséretével. Az egyik vőlegény-vezető nyilat lö keleti irányban, a gyermekek kiabálása között, s minél távolabb esett le a nyíl, és minél enyhébb volt a verekedés: annál nagyobb szerencse vár a fiatal párra. A haza induló menetet a násznagy nyitja meg. A vőlegény a ház kapujánál átveszi elfátyolozott menyasszonyát és háromszor gyöngéden ráüt ostorával, hogy a multat elfeledje és szorgalmas, szerény nő legyen; ekkor azután megindul a menet a vőlegény falujába, a kinek házába miután bevezettetett a menyasszony, a jomza (pogány pap) az új házasoknak italt nyújt és szerencsét kíván nekik. Csak másnap reggel megy végbe az ünnepélyes esketés a templomban, ha t. i. az illetők keresztények, és csak ez után történik meg a lefátyolozás szertartása, még pedig a következő módon. A jelenlevő rokonok egyike egy bütykös faágat vesz kezébe, és miután ezzel a szobában körülvagdalózott, kétszer megérinti vele a fát, harmadszor pedig már belékapad s így lebill a fát, a menyasszony arcáról. Most az ifjú házasok elé chošpu-t (l. az 5. lapot!) tesznek; az után mindketten az udvarra vezettetnek, nemezzel letakarva, és a násznagy által tojássúrgájával megdobálva, annak jelcül, hogy ők olyan tiszták maradnak, mint a tojás fehérre. Ismét következik egymás után dal, táncz, megvendégelés és pénz-ajándékozás. A fiatal nő pedig visszavonul a szobába, hol férje vár reá, a ki lábára lép, hogy lássa, vajjon jaj nélkül viseli-e a fájdalmat; itt e szobában egy, két hüvelyknyi széles vászon darabon kell átlépniök, melyet a vőfély és egy leány tart s a mely szokás egy csuvas istenség, Birikh, tisztelétére történik; és miután valamelyik fiatal ember a következő dalt elénekelt:

*Récze, récze, récze,
Hova mégysz, te récze?
Megyek répát vágni.
Kinek adod majd a répát?
A szép menyasszonynak adom.*

(a récze alatt t. i. a fiatal férj értetik) — az ifjú párt két óra hosszáig magára hagyják, a mely idő alatt a signum innocentiae-t mutogatják. — Most következik a menyekzői ünnepély utolsó actusa, t. i. az ifjú nőt a kúthoz kísérik és miután ez az abból merített vízzel, házában az első juška-t elkészítette, és azzal a jelenlevőket megvendégelte, bevégeződik az ünnepélyesség.

A menyekzői ünnepély után — melynek részleteit Sbojev és Fuchs írták le, bár nem oly tüzetesen, mint Rittich, de közbe-közbe eltérőleg — a mindennapi élet egy másik szokásának tárgyalására térünk át. Egy gyermek *születésekor* a még pogány csuvas azonnal jomza-ért küld, a ki az új született megfürösztli és a feje fölött két tojást feltör; azután egy kakas fejét levágják és az ajtó elé kidobják, hogy ez által a rossz szellemeket elfűzzék; a víz fölött varázsolnak, hogy ebből az új született sorsát megtudják; arra a jomza valami nevet ad neki, mely a keresztényeknél orosz-orthodox, a pogányoknál pedig részint csuvas, részint persu eredetű, mint a Fuchsnál előforduló névlajstromban látható. Így v. ö. pl. a következő

férfi	és	női neveket:
Okhtijar		Sarpa
Jarukha		Gulleika
Uras		Šečerka
Ortamsu		Kulbika.

A gyermeket leginkább anyja szoptatja s már négy-öt hónapos korában kiveszi a pólyából. A csuvasoknak már említett tevékenysége mellett nem lehet csodálnunk, ha a gyermek már 10 éves korában résztvesz a dologban, 15 éves korában már az eke szarvát fogja s 18. évében érettekn nyilvánítottatik. Épen így a leányok is már 12 éves korukban varrással foglalkoznak, 15. évükben a szövőszéknél és a konyhában találjuk őket, ámbar csak későn, körülbelül 30 éves korukban adják férjhez,

azért, hogy — mint mondják — a csak 20 éves férfinak egészséges, erős nőt adjanak.

A *haldózás*kor, épen úgy, mint a születésnél, a csuvas feje fölött két tojást törnek fel, egy kakas fejét levágva az ajtó elé dobják, hogy a rossz szellemeket eltávolítsák. Miután a holttestet megmosták és legjobb ruhájába felöltöztették, bedugják orrát, száját és füleit selyemmel, azért, hogy ha a más világon kérdeztetik, felelhessen, hogy semmit sem látott és hallott; s mivel hisznek az élet tovább folytatásában, ezért a holt mellé olyan tárgyakat tesznek, melyekkel életében foglalkozott. A férfi hulla mellé dohányt, bort, sört, vagy azon mesterség szerint, melyet életében folytatott, fejszét, zeneszert stb. tesznek; ellenben a női holttestnek tűt, czőrnát, lent, vásznat stb. adnak. Ha az elhalt nagyon gyűlöletes volt, akkor vassal sírjához erősítik, hogy föl ne keljen s az embereket ne féltse meg. Midőn a holtat a szobából kihozzák, meggyújtott rongyokat dobnak utána, vagy pedig forró követ öntenek le vízzel, a mi által azon kívánság fejeztetik ki, hogy a holt olyan gyorsan költözzék a túlvilágra, mint a füst elillan. Akár nyár, akár tél van, a holtat szánon viszik a temetőbe, hol a keletnyugoti irányban ásott sír körül négy oszlopot állítanak fel, gyertyákkal ellátva. Ha a holtól már mindenki elbúcsuzott, a sírt betemetik; a jelenlevők esznek és sört isznak, miközben valami ételt és italt a sírra is tesznek. A temetési szertartás véget ér, de most kezdődik a tulajdonképi halotti tor, a mely legtöbbször vadúl folyik, és a melyet az évforduló alkalmával ismét megülve, a titulus bibendi et comedendi alatt annál tartósabbá tesznek.

II.

Miután az előbbi lapokon a csuvasokat és mindennapi életüket, a Rittich és Sbojev festette kép után lerajzoltuk; most áttérünk az ethnikai és társadalmi élet azon vonásaira, melyek által e nép a többi törököktől ma, láthatólag különbözik; t. i. azon momentumokat akarjuk kidomborítani, melyekben mi egy ó-török művelődés maradványait látjuk, hogy ezeket végre azon ethnologiai kétség eloszlatására értékesíthessük,

melybe e nép eredete mindeddig burkolva van. Mindenek előtt megemlítjük a specialis csuvas *idő felosztást* és csak ezután térünk át a nyelvre és vallásra.

Az idő felosztása.

A mint a kirgizeknél a baromtenyésztés szolgál az év felosztásának irányadójául, a mennyiben az egyes hónapokat a juhok életében előforduló jelenségek szerint nevezik el*); épen úgy a csuvasok a földművelő foglalkozás phasisai után osztják fel az évet, a mely tulajdonképen azon időben kezdődik, mikor a mezőről mindent betakarítottak, vagyis november második felében, a mikor a *kür-sivi* (őszi sör) ünnepeit ülik, melyre a hála- vagy áldozat-hónap, *čuk-ojčkh* (december) következik, melyben az isteneknek a kapott áldásért hála-áldozatot adnak. Rittich szerint 13, Sbojev szerint pedig 12 hónapot számlálnak, melyeknek nevei következők:

Január: *mun-kirlač*, azaz a fő megdermesztő, a mun = nagy és a tatár kirilak = mindent megsemmisíteni.**) E hónap első napja *kiz-arnikon-nak* (téli vasárnap) neveztetik.

Február: *kizln-kirlač*, azaz: a kisebbik megdermesztő.

Márczius: *noruz-ojčkh*, azaz: noruz-, vagy újév-hó, tulajdonképen a persa *نوروز* újév után, mely a tavaszi napéjegyenkor veszi kezdetét.

Április: *poča-ojčkh*, vagyis a szabad, üres hónap, mert e hóban semmi mezői munka nem fordul elő. E fölvétellel ellenkezőleg megjegyzi Zolotnitzky, s nem épen alaptalanúl, hogy a poča talán a tör. *بوز* buz — puž (jég) szóval függ össze s így e hónap a föleugedés, vagy a jég eltünése után neveztetett el.

Május: *agga-ojčkh*, azaz: vető-hónap, az aggas = vetni (säen), vagy Zolotnitzky szerint ak = szántani, szótól.

Június: *sju-ojčkh*, azaz: nyár-hó, mivel sju (török: *یاز* jaj, jaz) = nyár.

*) V. S. »Primitivo Cultur des turko-tatarischen Volkes« ezimű művem 161 l.

**) Zolotnitzky, 198. l. Másrésztől e szó összefügghet a tör. *kür* = dér, fagy szóval.

Július: *khîr-ojîkh*, azaz leány-hó, a khîr = leány, hajadon, szótól; mert — mint már említettük — e hónapban tartják a menyekzőket.*)

Augusztus: *sjorla-ojîkh*, azaz: sarló-hó, a sjorlu = magy. sarló (Sichel), szóból; vagyis arató-hónap.

Szeptember: *Jidin-ojîkh*, azaz: len-hónap; a jidin = len, szótól (türök keten) minthogy e hónapban gyűjtik a lent.

Október: *avin-ojîkh*, azaz: aszaló-hónap, az avin (orosz oven) = gabona-szárító.

November: *joba-ojîkh*, azaz: halotti ünnep-hó, a joba = oszlop, szótól, mely oszlopra a halott tiszteletére gyűjtött gyertyák tételnek.

Deczember: *čuk-ojîkh*, azaz: áldozati hónap.**)

Itt fölemlítettük a csuvas hónapokat az európai hónapokkal összehasonlítva, meg kell azonban jegyeznünk hozzáadól, hogy az ő idő-felosztásuk, alapjában véve, egészen más, a mennyiben ojîkh alatt sem a mohammedánoknál használt *ای* aj (hold), sem a mi »hónap«-unk alatt ismeretes fogalmat nem lehet érteni. A csuvasok hónapjainak kezdete és vége a miénkétől teljesen eltér; épen így a hónapok száma is, mert míg Sbojev 12 hónapot említ, Rittichnél 13, sőt Zolotnitzky-nél már 15 hónapot találunk, a mint e szám tényleg a csuvasok különböző vidékei szerint különbözik. — A mi pedig a hét napjainak elnevezését illeti, ezek részint pogány, részint moszlim, részint pedig orosz jelleget árulnak el, mint a következőkből látható.

Igy a

péntek: *arna-gon* (v. ő. čag. *ادینه کونی* adîna küni, azaz péntek);

*) Zolotnitzky e hónapot, vagy inkább a június végétől július közepéig terjedő időt három részre osztja: a) *sjürme-ojîch*, azaz trágya-hónap; b) *khîr-ojîch* (mint fönebb) és c) *ud-ojîch* = széna-hónap, az ud (türök ot) = széna, szótól. Ez utóbbi hónapot Rittich is felhossa, tehát ő 12 hónap helyett 13-at számlál.

**) Zolotnitzky szerint az áldozati ételkkel egy egy lábú asztal állítatik fel, melynek neve: *vîrne-sjin kiberi* = a holtak átmenésére való híd, helyesebben: azon út, melyen a halottak visszatérnek. Így a szívórvány neve is salavat kibeni, a tör. moh. salavat küprisi (imádság-híd) után.

szombat: *šumat-gon*, a šumat-, vagy sabat-nap;

vasárnap: *vîrzarnî-gon*, ettől: vîras-arnî-gon, azaz: orosz péntek;

hétfő: *tundî-gon*, azaz elsőszülött nap, első nap (v. ő magy. hét-fő, vagyis a hét kezdete);

kedd: *illevî-gon*, azaz felső nap;

szerda: *jon-gon*, azaz vérnap (?);

csütörtök: *kisarnî-gon*, azaz a kis szabadnap, mely a tör. kiči atîna (kis szabadnap) után van képezve.

A csuvasok nyelve,

vagyis azon török tájnyelv, melyet ma e nép használ — mert régibb nyelvemlékekről itt semmi körülmények között nem lehet szó — úgy a grammatikai, mint a hangtani viszonyokban annyira különbözik a török nyelvek egységes egészétől, hogy ezt tulajdonképen már nem egyik török dialectusnak, hanem egy testvéryelvnek kell tartanunk; mert habár Rittich tudósítása*) szerint, a kazáni tatár, bár nehezen, a csuvas beszéd gondolatmenetét felfogja; még sem tartjuk jogosultnak a többi török nyelvekkel való kölcsönös viszonyára vonatkozó ilyen fölvetelt; a mennyiben még a legtapasztaltabb turkolog is csak a csuvas alaktan beható ismerete és a hangváltozási szabályokkal való megbarátkozás után érthet meg valamely csuvas textust. Mivel pedig e nehézséget a török nyelvterület még annyira távol eső részeire vonatkozólag sem lehet kimutatni, a mennyiben az anatóliai, némi figyelemmel, magát a keleti turkesztánt is — a turkománokról és özbégekről nem is szólva — megérti; és mivel a csuvasnak e különbözőési pontja jelentékeny ethnologiai érdekességű momentumnak mutatkozik; ezért nem mellőzhetjük el, hogy e szorosán ethnographiai munka keretén belül, kitérést ne tegyünk az összehasonlító nyelvészet terére, és a csuvasok nyelvét, nem mint eddig, a kazánival, hanem a szó legtágabb értelmében vett törökkel össze ne hasonlítsuk.

A hangváltozásra vonatkozólag megjegyezzük, hogy a *vocalisok* közül a csuvas

*) 42. lap.

a nagyon gyakran a többi törökségben levő *e*, *o*, *ö* és *i*, *í* hangoknak felel meg, v. ö. csuv. ala — tör. elek, ilek (szita); csuv. ala — tör. el, elik (kéz); csuv. amak — tör. emek (fáradás); csuv. ada — tör. öt, öd (énekelni); csuv. ar — tör. ir, er (férfi); csuv. ojr — tör. ajr (elválasztani).

e = *je*, *ja*, *a*, *i*. V. ö. csuvas edem — tör.-arab adam (ember); csuv. erek, jerek — tör.-arab arak (pálinka); csuv. en — tör. jan (oldal); csuv. er — tör. ir (lenni).

i, *í* = *a*, *e*, *u*. V. ö. csuv. ijt — tör. ajt, ejt (mondani); csuv. ijeh — tör. ujuku (Schlaf); csuv. il — tör. al (venni); csuv. jivas — tör. javaš, joboš, juvas (lassú).

o = *a* és *ö*, *ü*. V. ö. csuv. joza — tör. jaza, jasa (csinálni); csuv. jora — tör. jara (illeni); csuv. kos — tör. köz (szem); csuv. kot tör. küt, köt (hátsó rész).

u = *a*, *i*, *o*. V. ö. csuv. ut — tör. at (ló); csuv. ut — tör. at (dobni, löni); csuv. užu — tör. issi (izzó).

ü = *i*, *o*, *e*. V. ö. csuv. ük — tör. jik(esni, omlani); csuv. ün — tör. ong, onglu (helyes, igazítani); csuv. üt — tör. et (hús).

A *consonansokra* vonatkozólag a leggyakrabban előforduló változások a következők. A lágy labialis *b* helyett a csuvas csaknem mindig *p*-t használ; v. ö. csuv. poldir — tör. baldiz (sógornő); csuv. pilder — tör. bildir (múlt év, tavaly); néha meg *k*-val cseréli föl a labialist, mely hangváltozás a többi törökségben szokatlan; v. ö. csuv. ku — tör. bu (ez), csuv. kirelle — tör. (jakut) barıllach (hálvány). — A gutturalisok közül a tör. *k* elváltozik a csuvasban vagy *j*-vé, pl. tör. kan — csuv. jon (vér), tör. kal — csuv. jol (maradni), vagy *kh*-vá, pl. tör. kara — csuv. khora (feketete), néha pedig *sj*-vé, pl. tör. kanat — csuv. sjonat (szárny). A török *j* a csuvasban lesz *sj*, pl. tör. jük — csuv. sjük (teher), tör. jaz — csuv. sjor (nyár); néha pedig *č*, pl. tör. jumur — csuv. čumur (kérek, gömbölyű). A török *s* a csuvasban néha *l*, pl. tör. tüš — csuv. tülük (álom), tör. kömüš — csuv. kümül (ezüst), altniš — csuv. otmil. A dentalisok közül a török *t* néha *č*-re változik, pl. tör. tiri — csuv. čiri (eleven), néha meg *š*-re, pl. tör. tišük — csuv. šidük (lyuk).*) A török *s* a csuvasban *š*-sé lesz, pl. tör. sinek — csuv.

*) Zolotnitsky téved abban, hogy a csuv. šiük szót az arab (?) tiktól származtatja (109. l.).

šina (légy), tör. sing — csuv. šinis (elrejtőzni). Míg a végső *s* a csuvasban legtöbb esetben *r*-re változik; így: tör. kiz — csuv. khir (leány), tör. siz — csuv. sir (ti). — A csuvasnak különösebb hangtani sajátosságai közül megemlítendőek még:

1. A *v* hang előtétele, olyan szavakban, melyek a többi törökségben önhangzóval kezdődnek; pl.

<i>csuvas</i>	<i>török</i>
vilim	ölüm (halál)
voda	odun (tűzifa)
vurz	varuš (verekeedés, harc)
vuru	uri (tolvaj)
vot	ot (tűz). ¹

2. A szóközépi *o*-nak *v*-re változása ott, a hol arra kemény consonans következik; v. ö. csuvas kvak — tör. kök (zöld), csuv. tvatta — tör. tört (négy), csuv. khvar — tör. koj (hagyni).

3. A török *ou*, *ou* és *au* diphtongusok összevonása *iv*-re; pl. tör. oul — csuv. ivil (gyermek), tör. auš — csuv. ivis (marok), stb. Végre megjegyezzük, hogy *e* hangváltozásokat semmi esetre nem lehet általános szabálynak tartani, mert van sok csuvas szó, melyeknek hangviszonya a többi török dialektusokéval teljesen megegyezik.*)

A csuvasnak az *alaktanban* mutatkozó eltérése a többi török dialectusoktól nem olyan feltűnő, mint a hangtani részben, és a mi a nem specialis turkologot meglepi, az olyan particulák használata, melyek részint a hangváltozás következtében, részint egy és ugyanazon forma különböző árnyalata miatt látszanak idegeneknek. Ha pl. a csuvasban az infinitivus *as*-ra végződik, míg a törökben a *mak*, *mek* particula használtatik, mint:

<i>csuvas</i>	<i>török</i>
avlan-as	evlenmek (házasodni)
bir-as	birnek (adni)
bol-as	bolmak (lenni)
machtan as	maktanmak (magasztalni),

*) A csuvasnak hangtani sajátosságairól és a magyarokhoz való viszonyáról részletesebben szól »A magyarok eredete« című művem 257—261. l.

az eltérés azonnal érthető lesz, ha megjegyezzük, hogy a *malé*, *mek*, alapjában véve csak a cselekvést fejezi ki főnévi formában és a *ka*, *kü* particulával azonos, s így birmek = birkü jelentése tulajdonképen *adás*, a bolnak = bolku jelentése levés; — és hogy az infinitivus gyanánt szereplő *-as* szótag, mely a török *is*, *us*, *üş*, magy. *ás*, és analogonja, szintén csak az ige főnévi formáját jelöli. A törökben oly mintaszerűen kifejtett módok képzésében, valamint az igeidők meghatározásában is, nincs még a csuvasnak az a hajlékonysága és szabatosága; és míg pl. az altaiban és a magyarban az indicativi praesens egyenesen az igegyökből képeztetik, addig úgy a csuvasban, mint a többi török dialectusokban csak az igetökhöz járulnak a személy-ragok. Így:

altai	magyar	csuvas	török
jad-ım	ad-ok	kala-t-ıb	söjle-r-im

fekszem (jat-tól). (ad-tól), szólok (kala-ból), beszélek (söjle-ből).

Δ *conjugatio* következő:

Praesens.

<i>Singularis.</i>		<i>Pluralis.</i>	
abe kaladip	szólok,	aber kalatpır	szólunk
arc kaladın	szólasz,	arer kaladır	szólotok
vul kalat	szól,	vulsam kalasse	szólnak.

Perfectum.

kalarım	kalarımır
kaların	kalarır
kalare	kalares.

Conjunctivus.

kalıp	kalıbır
kalın	kalır
kale	kales.

Partic. praes.

kalaggan.

Gerundium.

kalasa.

A *declinatio* csaknem ugyanaz, mint a többi török dialectusokban. V. ö.

csuvas	török
nom. khalig (nép)	khalk
gen. khalig-an	khalk-ning
dat. khalig-ga	khalk-ka
acc. khalig-ne *)	khalk-nı.

Csak a többes szám ragja, a *sam*, *zam* mutat teljes eltérést a csuvasban, de a melyet mi a török *çom* = gyűlni, halmozódni, analogonjának tartunk, annyival inkább, mert a tör. *lar*, *ler* is, úgy látszik, szintén egy régebbi *alar*-ból származott (= növekedik, sokasodik) úgy, hogy a kezdő vocalis elesett.

A melléknévknél a *comparatio rakk* (tör. rak) segítségével, vagy körülírással fejeztetik ki. Pl. csuv. *ozal* — *ozalrakk* (rosszabb), tör. *وسالاق* *usaltrak*; vagy: *vul ondan ozal* = ő rosszabb annál.

A számneveket a következő összehasonlító táblázat tünteti föl:

	csuvas	török
1	per	bir
2	ikke	iki
3	visse	üç
4	tvait	tört
5	pilik	biş
6	olıta	alt
7	sjiçee	jeti
8	sakkır	sekiz
9	tukkhır	tokuz
10	vonna	on
20	sjirim	jigirmi
30	vuttur	otuz
40	khirikh	kırk
50	alla	ellik
60	otmil	altmış
70	sjitmil	jetmiş

*) Rittich szerint (58. l.) van még egy határozatlan accusativus, de a melyre ő nem hoz fel példát; ez emlékeztet bennünket a tör. határozatlan acc.-ra: *چوچوق كوردوم* *çoçuk gürdüm* = gyermeket láttam, e helyett: *چوچوغی* *çoçugu gürdüm* = a gyermeket láttam.

	<i>csuvas</i>	<i>török</i>
80	sagír-vonna	seksen
90	tugír-vonna	toksan
100	sjür	jüz
1000	pin	ming.

E futólagos megjegyzések után a *szókincsre* térünk át. Fuchs asszonyság fölvétele szerint a csuvasok nyelve mintegy 1646 szót számlál, melyből csak 1000 a tulajdonképi csuvas, a többi pedig idegen, vagyis kölcsönzött szó. — E fölvétellel épen nem egyezik meg a csuvas dolgokban jártas Sbojev állítása, mely szerint a csuvas nyelv a finnől 4, cseremisből 4, mongolból 12, persából 18, arabból 25, oroszból 28 szót kölcsönzött, és így nyelvsajátságának tisztaságát jobban megőrizte. Mi ezen, különben nagyon érdemes író nézelét egyáltalában nem fogadhatjuk el, mert *először* az ő származtatásai, melyeket a 169. lapon jegyzetben közöl, nem mindig helyesek*), mint hogy a csuvasban található sok idegen szót arab, persa, vagy mongol eredetűnek magyaráz, nem gondolva meg, hogy e szavak, bárha arab, persa, vagy mongol eredetűek is, nem közvetlenül e nyelvekből, hanem — a mi legvalószínű — tatár közvetítés útján jutottak bele, és így semmi bizonyosságot nem szolgáltathatnak a csuvasoknak a mondott népekkel való történelmi érintkezésökre. *Másodszor*, csak egy pillantást kell vetnünk Zolotnitzky csuvas-orosz gyökszótárába és azonnal meggyőződünk a felől, hogy a cseremisből és mórdvinből kölcsönzött szavak száma jóval nagyobb, mint a fenn említett 8; a mely körülmény, a csuvasoknak a szomszéd ugor népekkel való hosszas és intenzív érintkezését tekintve, épen nem lehet meglepő, sőt igen könnyen megérthető, ha a cseremisre utalunk, melyben a szókincsnek több mint fele török.

Nagyon messze s azon felül még sikamlós talajra vezetne bennünket, ha itt a csuvas szókincsnek kvalitatív és kvantitatív milyensége fölötti combinatiókba bocsátkoznánk! Reánk nézve a nyelvbéli különbségnek azon mozzanatai a különösebb érdekűek,

*) Így péld. abaj (anyácska), ama (nőstény), inju (tehén), obut (úr, hős), tur (lőpor), tondu (tábor), jingü (sor, rend) nem mongol, mint Sbojev hiszi, hanem tiszta török eredetűek.

a melyek az ethnologiai rejtély előttünk levő esetében némi felvilágosítást adhatnak, a mennyiben a csuvasoknak a többi török népekhez való kölcsönös viszonyát és így eredetök kérdését is megvilágítják. Ha tehát mi e szempontból kiindulva, a csuvas nyelvet megvizsgáljuk, ki fog tűnni, hogy első sorban az a szellem, melyet a specialis csuvas hangváltakozás elárul, a többi törökségétől sok pontban lényegesen különbözik, és azon fölvételre jogosít, hogy e nyelv létrejövetelét olyan ethnikai elemek segítették elő, melyek a török népekkel rokonok, azaz ugorok, de *nem* törökök voltak. A vocalisokra vonatkozólag, melyeknek a török nyelvben oly széles hatáskörük van, nem egy könnyen lehetne ezt bebizonyítani; de a consonansokat illetőleg, az ugor hangjellem csalhatatlan jeleit nehezen lehetne félreismerni. Ide tartozik:

a) bizonyos consonans előtétele a csuvasban és finn-ugor nyelvekben, olyan szavakban, melyek a törökben vocalissal kezdődnek, pl.

<i>csuvas</i>	<i>finn-ugor</i>	<i>török</i>
vil	vel (ostj.)	öl (meghalni)
viren	vüren (cser.)	éjren (kötél)
virin	ver (cser.)	urum (hely)
villik	volik (cser.)	ulak (barom)
vur	vürlük	urluk (ivadék);

b) kezdő *sj* előfordulása a csuvasban és a cseremisben, olyan szókban, hol a törökben egyszerű *j* van; *) pl.

<i>csuvas</i>	<i>finn-ugor</i>	<i>török</i>
sjorda (világosság)	sorta (cser.)	jarit (ifnyleni)
sjomil	somul	jumus (szükségesség)
sjoras	sjorasem	jaraš (megbékélni)
sjut	sota	jaktü (világosság);

c) kezdő *č* gyakori előfordulása olyan esetben, midőn a törökben *t* van, pl.

<i>csuvas</i>	<i>finn-ugor</i>	<i>török</i>
čik	čikem	tik (dugni)
čik	čibe	tauk (tyúk).

*) E hangváltkozás meg van a jakutban is, de nem empyre következeten keresztülvéve.

Vannak ezen kívül még más bizonyítékok is a csuvas hangtannak a szomszéd cseremishez közöledésére; és ha kiemeljük e két népnek már említett viszonyát, melyek a Volga balpartján Kozlovka-tól Čeboksari-n és Kozmodenijansk-on át egészen a nišnegorodi kormányzóságig egymással határosak, és történelmi emlékezet óta mindig együtt laktak — akkor nem fogunk hibázni, ha föl vesszük, hogy a *csuvasok tiszta török nyelve csak ezen oldalról, azaz csak az oly sokféleképen magyarázott idegen-szerű jellegekben gazdag cseremiszekkel való érintkezés által, és ennek következtében tért el oly lényegesen a többi török dialectusoktól*. Ha e gyanítás ellen azt a kifogást tennék, hogy a kazáni tatárok szintén érintkeztek az ugorokkal, a nélkül, hogy nyelvök annyira elváltozott volna — azt felelnék, hogy 1) a kazáni tatárok mai hazájokat aránylag újabb időben, azaz a XIII. században foglalták el, midőn kénytelenek voltak a mongolok elől délnyugotra vándorolni. 2) Csak a XIV. és XV. században vettek föl állandóan megtelepedett életmódot, és mint a dolog természetéből következik, mint nomád nép, az idegen hatásnak kevesebbé voltak kitéve, míg a csuvasoknál éppen az ellenkező eset áll. 3) Ők az idegen elemekkel, névszerint az ugorokkal való első érintkezések idejében már mohammedánok voltak, a kik tudvalevőleg sohasem engednek az idegen, nem-moslim elemek befolyásának; s ellenkezőleg az ő műveltségök volt az, mely a pogány törzsrokonokra a legnagyobb befolyást gyakorolta. Csak e tények méltatása által lesz világossá, hogy a csuvasok, a kik már ősidőktől fogva letelepült, földművelő emberek és csak 150 évvel ezelőtt vették föl a kereszténységet, sem az új korban, azaz a mongoloknak a Volgánál megjelenése óta, nem tudták megvédeni magokat a cseremisek, tatárok és oroszok nyelvének befolyása ellen, sem az ó-korban, elzárkózottságuk következtében, nem őrizhették meg nyelvökben az egységnek azon vonásait, melyek többé-kevésbé a török népek összes nyelvjárásainak sajátja. Egyedül csak ebben rejlik azon elkülönített állásnak fő oka, melyet a csuvas a többi dialectusokkal szemben elfoglal.

Ezzel összefüggésben a csuvasok újabb történetére vonatkozó nyelvi bizonyítékokat akarjunk megvizsgálni, hogy vajjon a meglevő nyelvényekben, azaz a szókinésben találunk-e

némi, habár halvány fényt azon homály eloszlátására, melybe e nép régibb genetikai története van burkolva. Ilyen törekvés annyival inkább jogosult, mert oly gyakran hangoztatott, nézetünk ellenére, hogy a nyelvet az ethnológiában nem lehet egyedüli osztályozó eszköznek tartani — mégis az objectív kutatás e téren oly sok ethnologiai rejtély megoldására alkalmazta. Az erős vegyülést szenvedett nyelveknél, milyen pl. a cseremis és a magyar, az ilyen eljárás bizonyára némileg kétséges; de a csuvasnak kiválólag török jelleménél az eredmény annyival meggyőzőbb, és ha e szempontból kiindulva, a Zolotnitzky közölte szógyűjteményt pontosan megvizsgáljuk, az fog kitűnni, hogy az ebben található főszavak túlnyomó száma inkább a csatagaj és altaihoz, tehát a keleti törökhöz tartozik, mintsem a kúnok és más törökök nyelvéhez, melyek az ó-korban az alsó Volgánál s az Emba és Káspitó között laktak, és a mai nyugoti törökök magvát képezték. A mennyiben e tényt kiemeljük, némileg igazoljuk bizonyos kutatók, így pl. Rittich *) fölvetését, hogy a csuvasok, vagy az ó-kor burtasai az Oxus partjairól költöztek a Volgához. De ez még sem így van! A csuvasnak általunk hangoztatott közelebbi rokonságából a keleti törökök, még nem lehet következtetni egy, Közép-Ázsiából induló költözködési irányt; mivel a török népek elterjedéséről felállított theoriánk egyik részét képezi az, hogy a keleti és nyugoti törökre való felosztás csak a húnok bukása után történt meg, és hogy a ma csuvasnak nevezett török, mint eredetileg ez utóbb említett néptenger kiegészítő része, a pontusi tartományokban már azon időben letelepült, midőn a törökség zöme még nem volt elválasztva azon nyelvhatárok által, melyeket ma ismerünk és a mely már a XII. században létezett. Voltak ugyanis nagy historiai mozgalmak, mint az iszlám felvirágzása és a szlávság megerősödése, melyek a törökségnek különben is hosszan elterjedt testébe mintegy éket ütöttek, és mivel a csuvasok már ez csemények bekövetkezése előtt felhagytak a nomád élettel s a Volga jobb oldalának erdőveltelezte vidékeire visszahúzódva, békés földművelőkkel váltak, ezért nyelvök eredeti anyagában is a régi tipikus jellemet meg tudták őrizni, és csak hang- és

*) 45. lap.

alak-tanuknak kellett átmenni az említett okok miatt elkerülhetetlen változásou. A csuvasnak török szókincese tehát, a magyarban levő s az alapot tevő török szókinceshez hasonlóan, egy régi őskor nyomait viseli magán s a turkologra nézve rendkívüli érdekességű. Ez a főszókra nézve minden kétség kivüli, a mi azonban az említett hang- és alaktani változásokat illeti, ezek aránylag újabb keltűek, a mennyiben a régi bolgár területen talált sírfölvíratokból kiténik, hogy a csuvas nyelv 500 évvel ezelőtt még mindig, vagy tán még csak átalakulási korszakát élte, azaz még akkor nem öltötte volt magára azt az alakot, a melyben ma ismeretes. Így például a *j-sj*, *š-l* közötti és más egyéb hangtani viszony akkor még nem létezett, és minthogy a *csuvas* ethnikai elnevezés maga is csak aránylag újabb időben lett ismeretessé, azért nem lehet és nem szabad ezen népről és annak nyelvről, mint olyauról beszélni, mely az ókorban, vagy a IX. században akár a *khazár* akár a *kabar* név alatt szerepelt volna.

A vallás.

A nyelven kívül a csuvasok régi vallása, azaz mythológiája az, mely eddigelé a kutatók érdeklődését felkeltötte, és különféle magyarázatokra adott alkalmat. Ma a csuvasok nagy többségben a keresztyén, vagyis az orthodox-görög egyház, részint az iszlám hívei, részint pedig még sokan közülök a régi pogány vallásban maradtak meg. Mivel e különböző vallásoknak helyi és számbeli elterjedéséről pontos adataink nincsenek, csak azt jegyezzük meg általánosságban, hogy a keresztyénségre tért tulnyomó szám a kuzáni kormányzóságban, a Volga jobb partján lakik; míg a bal parton, nevezetesen Stavropol, Samara, Spassk, Cistopolsk, Menzelinsk, Bugulminsk, Buguruslansk, Bejeleboevsk, Sterlitaman, Ufa és Orenburg kerületekben lakók erősen vannak vegyülve mohammedánokkal; ellenben Sizran, Kuznetz és Petrovsk kerületek népessége túlnyomólag a régi vallás híve. A mi a csuvasok keresztyénségét illeti, ez a régi pogány és keresztyén vallási tantételek legkülönösebb vegyületét képviseli, még pedig sokkal nagyobb mértékben, mint ezt a szibíriai keresztyén tatároknál és a jakutoknál látjuk; és ez a vallási egyveleg egyrészt az átmeneti kor-

szak elkerülhetetlen következményének látszik, de másrésztől azon fogalomzavarból is származik, melybe a csuvasok a keresztyén tanok orosz fordítása által jutnak. A csuvas ugyanis könnyen azonosítja a keresztyén szenteket az ő pogány istencivel, és ha a jomza-nak (pogány pap) nem sikerül a gonoszt elhárítani, a csuvas azonnal kész az »orosz isten«-nek gyertyát felállítani, vagyis az *ikon*-tól (szent kép) kérni segílyt. Hogy ez a visszásság még ma is, midőn már megtérésök óta 150 évnél több telt el, még mindig fön áll, annak oka bizonyára az orosz egyház az ő nagyszámú szentjeivel, babonáival és túlságos képzettségével; a mely fölvételnek legerősebb bizonyítékát találjuk az iszlámra tért csuvasoknál, a kiknél a régi hitre való remiscencia már csaknem egészen eltűnt; mert Mohammednek szigorúan monotheisticus tana az olyan túlesapongásokat nem tűri. Könnyen átlátható továbbá, hogy a csuvasok régi vallása e földmívelő nép társadalmi föltételével és mindennapi életével legszorosabban összenőtt, sőt sok esetben ide vágó világnézetéből indult ki; mert ha hozzáadjuk, hogy e vallás lényege az altaiak és az ő-kor törökjeinek samanismusávrokon, akkor nem lehet a csuvas theogonia mai igen részletes kifejtésében olyan újítást nem látnunk, a mely csak e népnek törzsrokonaitól elszakadása után történt meg, vagyis midőn nomádhól megtestesült földmívelővé lett.

Mielőtt azonban a csuvasok theogoniája felett részletesebb magyarázatba bocsátkoznánk, a fő- és al-isteneket ismeretjük meg az olvasóval, a mint Sbojev*) előadja. A csuvas olympus égi és földi istenek birodalmára oszlik.

A) Égi istenek.

1. *Sjüldi-tora*, a legfőbb isten, kinck neje: *sjüldi-toramiž*, és gyermekei: *sjüldi-tor-ivil*. *Sjüldi-tora*-ban van megszemélyesítve a legfőbb istenség, az égi sphaerák rendezője, a ki a földi világgal csak más istenségek közvetítésével van összeköttetésben. Sbojev azonosítja a *Sjüldi-tora*-t a héber Jehova Tzeboat, a mennyiben a *sjüldi* szót a csuv. *sjüldir* (csillag)-gal egyezteteti s következöleg csillag-istennek fogja fel. Ezzel ellen-

*) Sbojev, a kit Böttich is másolt, főforrásúl egy az »Kazaki Okmánytár« XXVII. k. (1827) névtelenül megjelent művet használt.

kezőleg Zolotnitzky e szót, több joggal, a csuv. sjuł = fenn, magas, szóból származtatja (v. ö. tör. jolu s esetleg jüle = magas) és *sjułdüt* »legmagasabb«-nak fordítja.

2. *Sjud-tunzi-tora* *), a fény és melegség teremtője.

3. *Žon-sjoradan-tora* = a lélek teremtője (v. ö. török ez utóbbinak eleve létezésében és abban, hogy az emberi lelkeket Sjułdi-tora parancsára épen e Žonsjoradan-tora teremtette, és ezek a testtel való egyesülés előtt egy elragadó szép, gazdag és termékeny vidéken, a csuvasföld délkeleti részén tartózkodtak.

4. *Asla-adliĵ-tora*, vagy Zolotnitzky szerint *Asl'adi* = a mennydörgés és villámlás istene; szószerint tulajdonképen a legfelső atya (asla = nagy, és adliĵ = atya) és valóban a *mennydörgés* fogalma a csuvasban így fejeztetik ki: *asl'adi avdat* = a nagy atya zeng, hasonlóan magy. »zeng az ég« kifejezéshez.

5. *Kebe* = végzet, sors; helyesebben: az ember fölött lebegő végzet istene. Sbojev e szót az arab *hadha* قضا = sors, szóval egyeztetni, de tévesen, mert ez tiszta török eredetű és a tör. *kebe, kēb, kem* = mérték, azaz: a mi valakinek osztályrésztül adatik, szóval azonos. A Kebe-nek két más istenség van alárendelve, nevezetesen Pülükhsi és Pigambar.

6. *Pülükhsi*, a ki az embereknek, Kebe parancsa szerint, gazdagságot, vagy szegénységet, szerencsét vagy szerencsétlenséget osztogat. Ez is, a mint a legfőbb istenek, szintén család-anya, mert van neje és gyermeke. Pülükhsi a *pül-* (tör. بول bölmek) = osztani, elosztani, részeltetni, igéből származik, tehát azt jelenti, hogy: elosztó. **)

7. *Pigambar*, a ki Kebe rendeletére az embereknek a szellemi tulajdonságokat, és a papoknak (zomzje) a látnoki tehetséget adja. Régebben ez a tűz istene is volt, de lassankint a pásztorok istenévé vált s ma már a barmok védszellemévé alacsonyult. Innét van az, hogy a farkas a csuvasoknál pigambar — jlti = Pigambar kutyájá-nak neveztetik. Ez istennek vékony, vérrel elegyített tojáslepényt (josman) és šerbetet áldoznak, miközben így imádkoznak: »Légy irgalmas, óh Pigam-

*) *Sjud*, úgy látszik, az orosz *szjet* = fény, szóból származik.

***) V.ö. az arab *kasim* قاسم szót, egyikét az isten 99 epithetonjának.

bar! josmant és šerbetet nyújtottam neked, ne tógy rosszat, tartóztasd vissza kutyádat és ne adj neki hatalmat!« Hogy e szó, mely a persa *pejgamber* پیغامبر = próféta, valamely követség vivője, szóval azonos, hogyan jutott a csuvasokhoz, még mindig magyarázatra szorul, de e mythologiai személyiség semmi esetre sem lehet régi, mert e szó csak az iszlámnak Persiába bevitele után vált szokásossá, és a Volga mellé bizonyára csak későbbben juthatott.

8. *Ira-tora* a családi élet istene, védője.

9. *Pereget-tora*, szintén család-anya, a termékenység és gazdagság istene. Mindenesetre újabb eredetű, mert e név az arab *berket* بركت = áldás, gazdagság, szóval azonos, és csak a kazáni-tatár nyelv közvetítésével juthatott a csuvasba.

10. *Khvel-tora* = a nap istene, kinek neje és gyermekei vannak. A *khvel* a k—kh, v—uj, űj, l—š hangok változása következtében azonos a éag. kűjčš, kűjaš (nap) szóval.

11. *Oĵkēh-tora* = a hold istene, szintén nős és gyermekes.

12. *Perterbi*, mely név a *per* = egy és *taur, teür* = forma, alak, szóból ered, tehát az egyformaság istene volna, azonban ez isten mivelta nem egészen világos előttünk.

13. *Sjułen* (nem Sjułan, mint Sbojev írja) a kigyók és sárkányok istene, egyszersmind a nők termékenyítője is, a mi talán a bibliai mondával függ össze. (Sjułen-re nézve v. ö. tör. *jilan* جیلان).

14. *Siv-asši*, a föld istene, teremtője, neve származik a *siv* (tör. *jir* یی) = föld és *asši* (tör. *jasači* یاساچی) = csináló, teremtő, szavakból.

15. *Sil-tora*, a szél istene (sil = tör. jil = szél).

16. *Sjułnen-tora*, a vándorló isten, a ki a levegőben lakik, és leginkább azokat oltalmazza, a kiket vízi, vagy szárazföldi utazáson szerencsétlenség ért.

17. *Khirle-siv-tora* a vörös, azaz a termő föld istene.

18. *Khurban-tora*, az áldozatok istene, a ki az áldozatoknál (arab *kurban* قربان) közvetítő szerepet játszik az áldozatot nyújtó és a felsőbb istenek között.

19. *Alk-ozjan-tora* (tör. *asjik aĵan* اشیک اچان تنکری) az ajtót nyitó isten, vagyis a csuvas Olympus ajtónállója.

B) Földi istenek.

1. *Sirdi-padša*, a föld fejedelme, kinek neje s gyermekei vannak s a kinek neve az áldozati ünnepélyeken közvetlenül a legmagasabb égi isten neve után szólíttatik meg, mert mint ez utóbbinak képviselője, nagy tiszteletben részesül. A Sirdi-padša név a csuv. hangtan szerint megfelel a tör. jirli-padšah kifejezésnek.

2. *Sjol-tora*, az utak istene, azaz az utazók védő szelleme (tör. *جول تانكریسی* *jol tañrısı*).

3. *Külran-tora*, házi isten (*kıl* = ház).

4. *Kardran-tora*, a házi állatok istene, tulajdonképen a baromudvar védszelleme, a csuv. *karda* szótól (v. ö. tat. *kírta*, *kirte*, magy. kert).

5. *Vurman-tora*, az erdők istene (*urman* = tör. *urman* = erdő).

6. *Khírran-tora*, a mezők és legelők istene (*khír*, tör. *kır* = mező).

C) A rossz szellemek.

A dualismusnak a csuvas mythológiában uralkodó rendszere mellett — a mennyiben az egész theogonia jó és rossz istenségek létezésén alapúl — nem lehet meglepő, ez utóbbiak a régi hitben nagyobb szerepet játszottak és a daemonológiának tág tért nyitottak. A rossz szellemek eredetéről s következő hit van elterjedve. A *sjüldi-tora* fia egykor szürke lovak-tól vont kocsin körüljárta a földet, hogy mindenütt áldást és gazdagságot terjesszen. A *Šaitan* (sátán) rossz befolyása által félrevezetett emberek öt ezen útja alkalmával agyonütötték, és, hogy gonosz tetteiket annál jobban eltitkolják, testét megégették és hamvait a levegőbe szórták. A hova e por visszahullott, azon a helyen rögtön fák nőttek, és ezek által az isten fia ismét életre ébredett, de többé nem úgy, mint a jónak megszemélyesítője, hanem az ember irányában ellenséges indulatú számtalan szellemek alakjában, melyek aztán a földhöz bilincselve mindig arra törekednek, hogy a jó istenekkel való közlekedést akadályozzák. E rossz szellemeket a csuvasok *keremet*-nek nevezik, a mely szót Sbojev a moszlim hitű törököknél használt *keramet* (mindenféle csodálatos, természetfölötti) szóval akarja

összefüggésbe hozni, de a melyet én a *Körümös*, vagy *Körümes*-szel, vagyis az altaiak rossz istenével azonosnak tartok. Minden csuvas falunak van suját *keremet*-je, és ha valamely falu kiköltözött, rögtön a következő órában a keremetnek is el kell jönnie szekéren megjelenve, annyira elválaszthatatlanoknak hiszik őket az emberektől. A legismeretesebb ilyen rossz szellemek, Sbojev szerint, a következők:

1. *Asla-keremet* *), azaz a legfőbb keremet. Ennek akkor áldoznak, ha valamely falut, vagy egész községet elemi csapások látogattak meg, mint: szárazság, járvány, jégeső, tűz stb.; ekkor a jomzák hívására mindnyájan összegyűlnek és a rossz szellemnek néhány, csupán fehér lovat, tehencet, vagy juhot áldoznak.

2. *Kümüül-keremet*, vagyis az ezüst keremet, a *kümüül* (tör. *كوموش* *kümüš*) — ezüst szóból; ennek leginkább valamely nyereséget ígérő üzlet felvállalásakor ezüst pénzt, vagy ólom gyűrtöt nyújtanak áldozatul, természetesen azért, hogy a vállalat kedvező kimenetelét biztosítsák.

3. *Pilik-tjübe-keremet*, vagyis az ölhalom-keremet; t. i. az *ölös* szám a csuvasoknál szent, **) és e daemon öt halmon lakónak képzeltek. Leginkább fehér bárányt áldoznak neki.

4. *Čiriskavar-keremet*, vagyis a fenyő-keremet, a kinek állítólagos lakása a fenyő-erdőkben van s a kinek fehér bárányt vagy ludat szoknak áldozni.

5. *Khírle-sir-keremet*, a vörös (termő) föld keremetje, a ki a *Khírle-sir-tora*-val ellentétben, a talajtól a termékenységet igyekszik megvonni.

6. *Jivaš-keremet*, a gyöngöd-keremet, mert ezt legkönyvebben lehet a nyújtott áldozati ajándékokkal megengesztelni.

7. *Khajar-keremet*, a haragos keremet, a legfélelmeesebb

*) Sbojev ezt az arab *اصل* (eredeti) szóból származtatja, de ez nekünk mégis látszik, mert a *اصل* és *أصيل* szók csak az oszmánoknál honosultak meg s mert ez utóbbinak és a csuv. *asla*-nak összevonását nehezen lehet fölvenni.

**) Az öt más török népeknél is kedvelt szám. V. ö. *Bišdag* = öt hegy, egy hegy neve a Kaukasus északi részében; *Bišova* = öt síkság, egy mező neve, közel Erzerumhoz; *Bešbulak* = öt forrás, gyakran előforduló helynév Kis-Ázsiában.

és mindig dühöngő isten, a kinek bikát, lovat, vagy juhot, de mindig fekete színűt szoknak áldozni. Ha a csuvas ellenségének rosszat kíván, vagy azt elátkozni akarja, Khajar-keremet ördögi hatalmát hívja föl ellene, és nincs borzasztóbb félelem, mint az, a mely a csuvas, vak babonájában, eltölti a gonosz-
nak e megszemélyesítője miatt. Azon jelenetnek rajzolása, melynél Sbojev egy erdőben éjnek idején jelen volt s itt egy, a Khajar-keremet által magát meglepettnek hitt csuvas, valamely ördögöshez hasonlóan gyötörtetni látott, — valóban borzalom-gerjesztő.

A rossz szellemekhez számíttatnak továbbá:

8. *Ezrel*, a moslimok *إزرايل* Ezrailja, a ki az embereket ki zúzással rögtön megöli. A neki nyújtott áldozatot, leginkább fekete bárányt, nem eszik meg, hanem eldarabolják és eldobják.

9. *Ar-sjüri*, az erdei ördög, melynek neve az *ar* (ember) és *sjüri* = jární, szóból van összetéve. Ez az erdőben barangol és az embert nem azonnal, mint Ezrel, hanem lassankint semmisíti meg. A falvakhoz nem merészel közel jönni, mert fél a kutyáktól. Fánkot, gabonát, sört és más élelmi szereket áldoznak neki.

10. *Jirikh*, az a rossz szellem, a ki az emberekre a különböző betegségeket küldi s a kinek borsókásait és bárányt áldoznak. A bárány fejét szokás szerint levágják, és egy, nyírfa-kéregből csinált kosárba teszik, mely szalagokkal, ágakkal stb. feldíszítve a kamara valamelyik szögletében felfüggesztetik. E talizmán most Jirikh nevet kap és a betegségek elleni övöszerül tekintetik. Ezen Jirikh, vagy Irikh mindenesetre azonosnak tekintendő az altai Ijik-, és a jakut Irik-kel, de a melynek főleg a turkománoknál, hol Ijis *) a neve, már más szerep tulajdonítatott, mert ezek a halál angyalának tartják, és a megholtak üdvére évenként tartani szokott tort is *ijis*-nek nevezik.

11. *Ije*, házi isten (v. ö. *ije* = házi), tulajdonképen nem gonosz szellem, hanem inkább egy neme a Satyr-nak, a ki a kemence mögött, vagy a fürdőben tartózkodik, és az emberekkel mindenféle tréfát űz, a mennyiben majd a kemence pad-

*) A csuvas hangtan következtében, melyben a *k* *e*-vé és az *r* *j*-vé változik, e két szó azonossága fölött alig lehet kételkedni.

kájáról taszítja le őket, majd kezökkel ficzamtja ki, majd megvakítja őket stb. Néha azonban jót is tesz velök, t. i. barmukat szaporítja, s a házat a tüztől védelmezi. A neki adott áldozat kenyérdarabokból áll, miket a kemence mögé dobálnak.

E különböző istenségek felsorolása után, most a csuvasok régi hitével összefüggő némely szertartások és szokások leírására térünk át.

A Čukleme,*)

vagyis az áldozat szokása ma már inkább csak köszönet az istentől kapott áldásért, de régebben áldozat volt a szó teljes értelmében, melyet egy erre készített helyiségben mutattak be a Keremet-nek, a jomzje vezetése alatt, és az illető társaság jelenlétében. Ezen *áldozó helyiségek* leginkább fából valának építve parallelogramm alakjában és három ajtóval voltak ellátva; az egyik a keleti oldalon, melyen az áldozati barmokat vitték be; a második északról, melyen a vizet vitték be, és a harmadik délről, mely az emberek számára vala fentartva. A kelet felé eső fal hosszában függöny volt leeresztve, mely mögött az áldozatra szánt állatokat darabolták el, míg az épüle közepén oly nagy asztal állott, hogy rajta a legnagyobb állatot is, t. i. a tevé, kényelmesen levághatták. Ezen áldozati helyiséget nem vették javítás alá, hanem mindig újat építettek, miután a régit előbb elégették. Az áldozatnak úgy a keresztényen, mint a pogány csuvasoknál ma használt szokása leginkább az új kegyél megáldására terjed ki, mely ünnepet a čuk-ojikhban (áldozó hónap, november második és december első fele) tartanak meg. Ez ünnepet minden családban megülik, és valamennyi családtag és barát osztozik ebben. Az asztalt megrakják bőségesen tálakkal, melyekben a föld új terményei vannak felhordva. A család legidősebb tagja jobb kezében egy darab kenyeret tart, bal hóna alatt pedig sapkáját fogja és kelet felé fordulva, kinyitott ajtók és ablakok mellett, hálaimát mond istennek a kapott jókért s egyszersmind esőt, világosságot, békét és jólétet kér. Miután a jelenlevőknek áldást osztott,

*) Sbojev a čukles = áldozni igealakot használja. A čuk igető pedig nem egyéb, mint az uigur *jak, jak* = áldozni. Lásd az »Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik« ez. munkám szótárában.

közöttük a kenyeret szétosztja, valamint a tálakban levő kalácsot és a többi ételmi szereket is, mire aztán sör- és pálinka-italáldozat következik s az egész ünnepélyt tánczczal zárják be. — Hasonló szertartással jár az új sör megáldása is. Ezen alkalomra egy, e szokásban tapasztalt férfi választatik ki, a ki a »*picke hostagan*« — a hordó kikezdője, címét viseli, és az asztal felső végén foglal helyet, melyre sörrel telt kupát, egész kenyeret, új gabonából, sőt és kilencz poharat tesznek sörrel megtöltve. A »megkezdő« fölemelkedik helyéről, és a telt poharat jobbjában, sapkáját bal hónalja alatt tartva, a következő imát mondja: »*Tor' sirlach, an-brach! sona azinza picke poslas tetper!*« azaz: Isten, légy kegyelmes és ne hagyj el bennünket! A te tiszteletedre akarom e hordót megkezdeni.«^{*)} Ezután következnek sorban más imádságok, mindenkinek egy poharat nyújtanak át, melyet ki kell innia. Ezen hosszú imádkozások bevégezése után a »megkezdő« ismét fölteszi sapkáját, kölesönösen megáldják egymást, és csak most kezdődik a tulajdonképi tivornyázás. Hajdanában, t. i. a keresztyénség fölvétele előtt, ezen ünnepélynél a jamzák játszották a fő szerepet. Ezeknek tiszte volt a szokásos imádságok elmondása, mely imákban minden főbb és alsóbb rendű istenhez könyörögtek s mindegyik isten nevének hallásakor meghajolt az egész társaság »*sirlach! anbrach!* (könyörülj rajtunk! ne hagyj el bennünket) kiáltás közben és »*smelle*«^{**)} felkiáltással mindegyik kiürítette a maga poharát.

A mi a tulajdonképi áldozatokat illeti, vagyis midőn állatokat ölték le, akkor a jomza először az ú. n. tisztítási imádságot végezte el, azután az áldozatra szánt állatot addig öntözték vízzel, a míg reszketés fogta el; ha pedig ez mindamellet nem történt meg, az állatot az áldozatra alkalmatlannak tartva, félrevezették és külön ölték le. Az áldozatra méltónak talált állatot azonnal leölték, darabokra vagdalták és zsírral és darával üstben megfőzték. Azt hiszi a csuvas, hogy a felszálló gőzben fogadják el áldozatát a kiengesztelődő szelle-

*) Zolotnitsky, 219. l.

**) Smelle a bismillah-ból (Isten nevében) származik; e szóval költik el a középpázsiai jámbor moslimek is ételüket és italukat.

mek, és utána mondja azon imádságokat, melyeket a jomza a jó és rossz szellemekhez intéz. Ha a hús megfőtt, a jelenlevők között elosztják, az állat fejét, lábait és bőrét fára akasztják, mint az altaiak is, csontjait és beleit pedig elégetik. Most mindenki valamely fa odújába némi pénzadományt tesz, míg a nők — a kik jelen lehetnek ugyan, de nem imádkozhatnak, egy menyasszony kivételével — az ágakra némi kézimunkákat akasztanak. Legnagyobb fontosságúak ezen áldozatok a *halotti torok* (joba) alkalmával, melyek a joba-ojikh-ban (november) tartatnak meg, s természetöknél fogva időnkinti, alkalmi és közösekre oszlanak, együtt véve pedig lakomából, zajos tivornyából, zenéből, tánczból stb. állanak. Ha a kedvelt állatot valami baj érte, vagy a csuvas a temetőben félelem szállotta meg, ezt az elholtak befolyásának tulajdonítják, kik áldozatot követelnek, a mit természetesen meg kell nekik adni. A legünnepélyesebb színezetűek azon *halotti torok*, melyek valamely családtag meghalása utáni negyvenedik napon tartatnak meg, mivel e 40 nap alatt a rokonoknak minden mulatságtól tartózkodniok kell. A nőknek nem szabad férjökkel társalkodni, nem szabad fenni, mosni, kemenezét tapasztani, új ruhát fölvenni stb. egy szóval: teljesen a *joramast* (azaz: nem örülni) elvéhez kell alkalmazkodniok. A negyvenedik napon aztán egy jomza-t hívnak; leülök azon állatot, melyet a megholt még életében kijelölt; a megfőzött húsnak felét egyéb ételekkel együtt sírjára teszik, és miután a rokonok mindegyike a sirt pálinkával, sörrel stb. meglocsolta: leirhatatlan jajveszékelés, ordítás, nyögés kezdődik, mi közben a kutyák a sírhalomra tett ételekből derekasan lakomáznak; mert a csuvasok hite szerint a halottak lelkei a kutyákba költöznek, és ez utóbbiak vonításában a megholtak hangjait vélik hallani. Csak most kezdődik a tulajdonképi *halotti tor*, vagyis a vendégek jóltartása, a mely mindaddig tart, míg az enni- és innivalóból ki nem fogy. A halottas házban az evés, ivás, táncz, dal újra megkezdődik, néhány más szertartás kíséretében, a minőket Sbojev lerajzol; valamint egészben véve, a *halotti torok* a csuvasoknál a saját specialis formájokban vannak meg; mert a turkomanok

*) Rittich 90 l. Sbojev 135.

halotti ünnepélyei, melyeken magam is jelen voltam még a leggazdagabbaknál is egyszerű étkezésből állanak és sokkal komolyabb színezetűek.

Mint könnyen érthető, régebben, sőt bizonyos tekintetben még ma is, a jomzáké az oroszánrész ezen, ünnepélyességgel összekötött áldozatoknál. A *jomzja* szó a *jom* = tör. *kam* (varázsló, sámán) *) szótól *zja, zje* = *če, ži* képzővel származik, és így egy olyan valakit jelent, a ki sámánsággal foglalkozik; mely név úgy férfi, mint női jomzjá-kra alkalmaztatik. Régebben mint jósek, varázslók, orvosok, előimádkozók és a nép tanácsadói szerepeltek, sőt egyedül ők voltak a szószólók Sjudi-tora- és a többi isteneknél. Ma mindamellett régi fényüket és tekintélyüket elvesztették, sőt maga *Pigambar* isten is, a kitől állítólag ihlettségöket kapták, nem tekintetik többnek, mint a barmok védőjének és a szél ellen oltalmazónak.**) Minden megkülönböztető öltözet nélkül olgygyűlnek a nép közé, és leginkább mindennemű varázsolással és csodák művelésével foglalkoznak; ők szerzik a szeretetet és gyűlöletet támaztó mende-mondákat (uštagan sivedegen sumakhssam); ők hívják meg az embereket a menyekzői, temetési és keresztelési ünnepélyekre, és így az élet három legfontosabb mozzanatában még mindig szerepet játszanak. Említésre méltó, hogy a csuvas jomzák, a körülményeknek megfelelőleg, néha a keresztyén vallás követőinek is tanácsokat adnak: hogy pl. mennyi és milyen gyertyát kell fölállítani ezen, vagy azon szentnek, hogy a beteget meggyógyítsa, vagy valamely rosszat eltávolítson. Hasonlítanak e tekintetben a pusztán élő kartársaikhoz, nevezetesen a kirgizek bakái-jaihoz, a kik varázsigéikben néha moslim vallásos szokásokat ajánlanak, természetesen az ism-ok és mollak nagy bosszankodására. Egyébiránt szükség esetén szoktak a csuvasok egy vagy más módon segíteni magokon, és a szokásos talismanhoz fordulni.

Végre még szólunk röviden a csuvasoknak az égi testek és égi tüneményekre vonatkozó felfogásáról, a mint ezt Zolotnitzky előadja, a kinek magyarázatával, a lényegesben, egyet

*) A sámán szónak is hasonló eredete van; t. i. a *šam* szótag a *kam* és *jom* változta.

**) Zolotnitzky 163. l.

értünk. A mint az égnak kétféle elnevezését a magyaroknál kimutattuk, *) úgy a csuvasoknál is ismeretes volt egy szellemi és materialis ég közötti különbség; az előbbit *tora*-val (a törökök *تنكري* *tašri*-ja, a jakutok *tungara*-ja), vagyis a legfőbb istenséggel azonosíták; az utóbbit pedig *kek*-nek (v. ö. tör. *كوك* *kök*, magy. *kék*) vagyis *kék*-nek nevezték. A *tora*-ban, mint a szellemi égnak, par excellence istennek elnevezésében, a tör. *tangri*, *tengri*, a világosság, fény és ragyogónak fogalma ismerhető fel, és így, mint már máshol bebizonyítottuk, **) a finn-skandináv *tor*-ral nincs semmi köze, még pedig annál inkább nincs, mert a csuvas nyelv a tör. *a* hangot előszeretettel *o*-ra változtatja, és így a *tašri*-ből *taši*-t és *tora*-t csinált. — A nap, *khvel*, a csuvas hangtörvények szerint a török *kajá*-sal azonos; élő lénynek tartják, kinek neje, gyermekei, fülei, szárnyai és lábai vannak s egy tulajdonképi isten neve alatt (*Khvel-tora*) szerepel.

A világ fogalmára két kifejezést használnak, 1) *szandalik*, szó szerint: időjárás és sjut-sandalik — világ; 2) *tünče*, vagy *tünči*, mely az arab *دنیا* *dünja*-ból származik; s még amaz az égi, földöntúli világnak, addig emez a földi világnak vételik. — A holdnak (csuvasul *oŷik*) távolról sem tulajdonítanak olyan éltető erőt, mint a napnak; és minthogy a nép hite ezt égi tehénnek és kerek sajtnak képzei, melyet a varázslók időközönként elfogyasztanak, ezért a holdfogyatkozás az *oŷja rubur sjet*, azaz: a holdat megette a varázsló, körülírással fejeztetik ki. — A csillagok csuv. *sjuldir* nem tekintetnek külön istenségek gyanánt, mivel ezek a legfőbb isten vezetése alatt állanak. A halvány fényű csillag egy szerencsétlen ember, a nagyon ragyogó csillag pedig egy fejedelem születését jelenti. — A különböző csillag-képleteket illetőleg, mindenesetre feltűnő, hogy mindekkorág az északi, vagy sark-csillag megnevezetlen maradt. A nagy *medve*, mint a tatároknál is, *sjičče-sjuldir*, azaz: hét csillagzat-nak neveztetik. A *tejt* neve *kaŷik-khor-sjole*, vagyis a vadludak útja, tatárban: *kijik-kaz-jolā*, mert e madarak, költözésük idején, északkeletről délnyugati irányban szoktak repülni. — A *fiastyák* (plejádok) *üljar* nevet visel, a tör.

*) »A magyarok eredete« 344. lapján.

**) V. ö. Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes, 155. lap.

ülker-hez hasonlóan; a *hajnal-csillag*: *šorimbor-sjuldŕi*, vagyis a hajnalpir csillaga; az *esthajnal-csillag*: *khvel-anŕs-sinčŕi-sjuldŕi*, t. i. a naplemente utáni csillag. Végre még egy csillagot ismer a csuvas nyelv, névszerint *kvende-sjuldŕi*, azaz válllapoczkacsillag, melyben a mi kezeseink az Orient akarják felismer ni.

Immár előadtuk röviden a csuvasok régi, vagyis pogány hitét, a mennyire jelen munkánk keretébe illett; most már azt fogjuk megvizsgálni, hogy ez a hit valóban valamely régi cultur-nép vallása után alakított-e, vagy pedig idegen elemek hozzájárulása nélkül, az összes törökséggel közös samanizmusból sarjadzott. Van ugyanis néhány kutató, mint pl. Rittich, a ki a csuvasok vallását Zoroaster tanából származtatja, és lényege szerint dualizmusnak fogva fel, Sjudŕi-tora-t Ormuzd-dal, Ahrimant pedig Keremet-tel egyezteteli. A csuvasok vallásában Sbojev is dualizmust akar fölismer ni, a mely az ő nézete szerint később polytheizmussá változott, a mennyiben a Minden-ség egyes részei különböző istenek birtokába jutottak. Úgy az egyik, mint a másik részen, e vélt vallási systemát illusztrálhatónak tartják az előttünk levő mythológiából vett példákkal; ámbár minket e szerzők azon körülményre tettek figyelmeztetés, hogy először az előbb már említett istenek a csuvasoknál a különböző vidékek szerint különböznek, és ezeknek létrejövete-lénél, minden valószínűség szerint, a jomzák időnkénti phantasiája közreműködött. Másodszor, e nép alapos ismerője kiemeli, hogy a csuvasok régi hitéből semminemű ó-kori emlék nem létezik, és hogy a kereszténység fölvétele óta az ő mythologiai adataikra vonatkozólag sok zavar történt, a mennyiben sokat elfeledtek, sokat pedig más új formába öntöttek. Pülŕiksi arkangyallá, Pigambar szent Györggyé és a Sjudŕi-tora neje szent Mária-vá módosított. Mindez mi előttünk nagyon természetesen látszik s mert így áll a dolog, ezért a legnagyobb merészségnek tartjuk az összehasonlító vallástudományba bocsátkozást, s még merészebb dolognak azt, hogy ilyenemű eredményekből e nép eredetére következtessünk. Nézetünk szerint, semmi sem volna hibásabb, mint a csuvas mythologia megítélésénél a culturában előhaladott árja népek istentának mértékét alkalmazni, a mely évszázadok alatt kialakult stereo-

typ formájában jutott ránk, és a hol ezenfelül a számos irodalmi bizonyítékokból, kőszobrokból stb. még arról is meggyőződhetünk, hogy ez az illető népek vérébe átment, sőt a társadalmi és szellemi élet lelkévé vált. A csuvasok istentanáról ezt nem lehet olyan könnyen állítani. Ama közeledési pont, melyet Rittich*) fel akar fedezni a csuvasok kosmogoniája és a Zoroaster tana között, ép úgy feltalálható a héberok és altaiak kosmogoniájában is; mert valamint a Jehova, Ormuzd, Kuda vagy Sjudŕi-tora, úgy a legfőbb istenség mindenütt tisztának, ártatlannak teremté az embert, és csak később jöttek létre a megrentők az Ahrimánok, Sátánok, Erlikek és Keremetek alakjában; s valamint a csuvasoknál a részegítő komló-ital, így lett a biblia szerint az alma, az altai monda szerint Erlik tiltott ételle a veszély okozójává. Ha tovább folytatjuk ezen összehasonlítást, azt fogjuk találni, hogy a mint Sjudŕi-tora Sjudŕi-padša-t (föld fejedelme) maga és az ember közt közvetítőt, úgy választotta az altaiak Kuda-ja is Maitere-t ugyan e szerepre, és e szerint a csuvas kosmogonia alapja épen olyan könnyen feltalálható az altaiak kosmogoniájának származási történetében, melynek buddhistikus eredetét Schieffner már bebizonyította.

A ki tehát, a nélkül, hogy a csuvasok specialis származási theoriája elfogultatáenné, és a nélkül, hogy különös theogniai speculatiókba bocsátkoznék, e nép hitét objective vizsgálja, az nem térhet ki azon észrevétel elől, hogy itt szorosán véve a török šamanizmusra épített vallás-rendszerrel van dolgunk, a mely — azon elvonultság következtében, mely követőit a többi török törzsrokonaitól elválasztja — lényegesen bővült, elváltozott és átalakult, a nélkül azonban, hogy reá egyéb befolyás történt volna, mint némely idegen szó fölvétele és bizonyos formák utánzása. Arra nézve, hogy e módosulás mikép ment végbe, a legjobb felvilágosításul szolgál azon körülmény, hogy a csuvasok mythológiáját csak a legújabb időben ismertük meg s már ezen idő alatt is jelentékeny változást szenvedett. Azt látjuk továbbá, hogy a Pigambar (پیغمبر), Pereget (برکت), Churhan (قربان) és Elzel (ازرایل) istenségeket nem közvetlen

*) Rittich 85. l.

persa, vagy kazáni befolyás, hanem a moslim tatárokkal való szoros érintkezés és a csuvasok bizonyos részének islamra térése teremtette. Ezt bizonyítja egyebek közt az is, hogy a csuvasok a pénteket, vagy a pihenő napot, valamint a többi közép-ázsiai moslimok is, *arna*-gon névvel jelölik, mely szóban a tadzikok, szántók és özbégek *اڤنا* *adīna*-ja, vagy *asna*-ja ismerhető fel,*) a mely a kúnoknál is használatban volt, mint a Petrarca-Codexből kitűnik. A mint a kúnok, a részben moslimokká levés következtében, ezen nap nevét elfogadták, ugyanez történt a csuvasoknál is, éppen úgy, mint ma a szombatot *Šumat*-nak nevezik, mely nem a héberék, vagy a zsidó khazárok *Sabat*-jából, hanem az orosz *Subbota*-ból származott.**) Nem állja ki a tűzpróbát az a fölvetel sem, hogy azon csuvas szokás, mely szerint az idősebb fivér özvegyen maradt nejét a fiatalabb fivérnek kell elvennie, a zsidó törvény *חַלִּיצָה* *chalitza*-jával azonos; mert egyéb törököknél is létezik hasonló szokás, nevezetesen a karakalpakok- és turkománoknál, kiknél az elhalt bátyjának nemcsak neje, hanem összes rabnője átszáll az özvegyére. A mily kevésbé engedhetjük meg a khazár-zsidó cultur-befolyás némi maradványainak lehetőségét, éppen oly alaptalannak kell tartanunk az ó-persa és mongol reminiscenciákra vonatkozó fölvetelt. A persából kölcsönzött szók a csuvasba a tatár nyelv közvetítésével jutottak, hiszen a kúnban is nem kevesebbé számos persa szó fordul elő; a mi pedig a noruz-ünnepet, vagyis az új-év kezdetének megünneplését, a tavaszi nap-éjgyenkor, illeti, e szokás a többi törököknél is, névszerint az özbégek, kirgizek és oszmánoknál hasonlóan el van terjedve. Természetesen még kevesebbé lehet szó a mongol nyelv, vagy cultura befolyásáról, mert ama 4000 mongol, mely Žüzi birodalmát megalapította, nemsokára beleolvadt a meghódított

*) Sbojev e szót tévesen a csuv. *arvajas* (magát a munkától kipi-henné) szóból származtatja, mert *adīna*, vagy *asna* ó-iráni eredetű. Éppen így téved Rittich is, a mennyiben *arna-gon*-t szombatnak, nyugvó napnak fordítja, mert ez utóbbi nap a csuvasban *Šumat*.

**) E származás az első szótagban megmaradt *u*-ból és azon hangtörvényből látható, a mely szerint a csuvas az *s*-t előszeretettel *š*-re változtatja. V. ö. tür. *sağış* — csuv. *šagiš* (gondolat), tür. *su* — csuv. *šu* (víz), stb.

törökök nagyobb számába; s az arany hordában hasonlóan az első évtized után a török elem lőn a hangadó.

Igy tehát a csuvasok régi hitére vonatkozólag csak azon felvétel látszik jogosultnak, a mely szerint ebben az eredeti török šamanizmusnak megjavított, szélesbített, és a mohamedán-keresztyén befolyás által megváltoztatott alakját fedezzük fel. Sjudi-tora-ban a Tañri, a Keremetekben Kormüs (az altaiaké), Jirikh-ben az Ijik és a Čukleme-ben az (uigur) juklama *) van kifejezve szó szerinti és köpes értelemben; éppen így az ünnepélyes ivással egybekötött ó-török eskü **) is egész a mai napig változatlanul fennmaradt; és valamint a régi törököknél a folyóknak, a hegyeknek, erdőknek, tűznek stb. meg voltak a magok specialis istenei, vagy védszellemi, ***) úgy a csuvasok jomjai is gondoskodtak arról, hogy az összes elemeknek és a természet minden országának legyen saját Tora-ja, vagy Keremet-je, a melyeknek rangfokozatánál és meghatározásánál, a mint látszik, nem jártak el különös lelkiismeretességgel.

Mintán az előző lapokon előadtuk a csuvasok nyelvében és vallásában nyilvánuló azon mozzanatokot, melyekben ők a többi törökségtől különböznek: most már annál biztosabban áttérhetünk e nép eredetének kérdésére. Mielőtt azonban e bizonyára nehéz problema megoldásához fogzánk, szükségesnek látjuk az illető tekintélyeknek ide vonatkozó véleményeit föl-olmányozni. — Fuchs A. A. asszonyosság †) helyes megjegyzése szerint feltűnő az, hogy Nestor, a ki pedig korának minden népéről beszél, a csuvasokról éppen nem emlékezik meg; ebből aztán ő azt a hypothesist állítja fel, hogy a csuvasok azonosak voltak a khazárokkal; mi azonban e következtetés helyes voltát nem látjuk be, mert azzal, hogy Nestor e népet nem ismerte,

*) Az uigurban rendszeren *juk*-at (áldozni) használtatik, mely mellett van egyszerű *jukla* képzés is.

**) Rittich, 70. l. E szokásra vonatkozólag v. ö. a magyarok *didomász*-át »A magyarok eredete« cz. művem 383. lapján.

**) V. ö. erre vonatk. »A magyarok eredete« 575. l.

†) Zapiski o Čuvašach, 82. l. (Sbojev után idézve).

ennek khazár eredetét még korántsem lehet bebizonyítani. — Savelev P. S. a csuvasokban a volga-bulgárok utódait akarja felismerni, a nélkül azonban, hogy állításait kellőleg tudná igazolni. Last but not least említjük Sbojev véleményét, a ki a csuvasokat az arab geographusok burtas-aival azonosítja, a mennyiben ezen nézetét topographiai, ethnikai és nyelvészeti bizonyítékokra alapítva, tizenegy pontban védelmezi. Tekintve azon körülményt, hogy Mau'udi, Idrisi, Ibn Chaldun és mások a burtasok hazáját a Volga jobb oldalára, még pedig e folyó alsó folyása mellé helyezik, továbbá, hogy Jakut geographiai tudósításai a még ma is csuvasok lakta saratovi és simbirski kormányzóság fekvésével meglehetősen megegyeznek: — bizonyára alig lehetne Sbojev nézetének ellene mondani. Épen ilyen elfogadhatónak látszik e két nép életmódjáról való tudósítások egyezése; mert az arabok állítása szerint a burtasok kintinő földművelő nép valának, és a csuvasokról be van bizonyítva, hogy már régi idők óta e foglalkozást gyakorolják. A tények ezen egyezését nem lehet megtámadni s mindenesetre sok csábító van benne. — De már az orosz tudósok nyelvészeti, vagy helyesebben mondva etymologiai bizonyításáról nem mondhatunk hasonlót. 1) Az arab írók *burtas* بړطاس nevezeténél azonossága a csuvas *burnas* (élni, megtelepült lenni) igével már azért is kétséges, mert ezen utóbbi helyesebben *vürnas*-nak (elhelyezni magát, tör. urunlaš) hangzik s mert az *n-t* hangváltozás ismeretlen. 2) A *burtas* helynév *siver* még nem mutat csuvas eredetre, mert e szó, csekély variációval, már a húnok- és avaroknál is ismeretes volt, Rašid-ed-dinnél és Abulgázi-nál a török genealogiájában gyakran előfordul s így a csuvas *vürnas*-, helyesebben *vürtas* (meghálni, éjet tölteni) nem lehet azonos. 3) A *csuvas* névnek egyezése a török *juvas* = békés, csendes és csuv. *juvas* (csendes) szókkal már azért sem lehetséges, mert még eddig nincs arra példánk, hogy valamely török nép »csendes, lassú«-nak nevezné magát, mert ez nem olyan epitheton, a mely az ő-kor bármely népének kedvére lett volna, minthogy a *juvas*-nak (t. i. csendes, békés) *gyenge* és *gyáva* mellékjelentése is van s ez az erény török fogalmának soha sem felelhet meg. 4) A Konstantinus Porphyrogenitusnál előforduló, ἄσπρον ὀσπιτίον-nal fordított *Sar-*

kel szó korántsem bizonyítja e szó csuvas eredetét, a mint ezt máshol kimutattuk.*) 5) A mongoloknak már előbb is vitatott nyelvi befolyása a csuvasokra egyáltalában meg nem engedhető, mivel a mongolok Khokand észak-keleti részében és keleti Turkesztanban, a hol befolyásuk intenzívebb vala, uralmuknak semminemű nyomát nem hagyták hátra az ott lakó törökök nyelvében és szokásaiban; és a mi ezen említett, mongol elemektől mintegy környezett vidéken lehetetlen volt, azt az ő hirodalmok távoli nyugoti részén annál kevesebbé lehet fölvennünk. 6) A csuvasok azonossága a burtasokkal az arab geographusok azon állítása következtében engedhető meg legkevesebbé, a mely szerint a burtasok nyelvét a töröktől egészen különbözönek mondják. Jakut azt írja: *و لا عمل بړطاس لسان و مفرد ليس بتركى* a burtasoknak külön nyelvek van, az nem török: Kazvini pedig: *از لهم لغات مغاير لجميع لغات* az ő nyelvek olyan, mely minden többitől különbözik; s végre El Belehi szerint: *لسان البلغار مثل لسان ال خزر و لبرطاس* a bulgárok nyelve hasonló a khazarokéhoz, de a *burtasok nyelve egészen más*. Az kérdem én most: vajjon a véletlenség dolga-e az, hogy ennyi tekintély egymással egyezően a burtasok nyelvét nem-törököknek állítja s vajjon lehet-e így a nem-török burtasokat határozottan török csuvasokkal azonosítani?

Ha tehát mi a csuvasokban nem az arabok burtasait ismerjük fel s még kevesebbé vagyunk hajlandók az ő régi hazájukat az Oxus közelébe helyezni, mint Rittich teszi; **) — akkor nem marad egyéb hátra, mint olyan török néptörzsnak tartani őket, a mely nem a mongol betörés idején, mint Sbojev fölveszi, hanem már régen az iszlám föllépte előtt, délre fekvő hazájából — melyre a Fekete tenger partjairól vonulásuknak tradíciója vonatkozik — a Volga jobb oldalának északi erdős vidékeire szorítottatott. Hogy vajjon ők ezen önkénytelen vándorlásra egy, előttünk ismeretlen, de a törökök történetében oly gyakori politikai forradalom következtében indultak-e, vagy pedig a VII. század közepén a khazarok nagyobb ereje által szorítottak fölfelé: erre vonatkozólag a már meglevő hypothe-

*) Lásd »A magyarok eredete« 34. l.

**) Rittich, 38. l.

sisek számát nem akarjuk szaporítani. A mennyiben a csuvasok hozzáférhetetlen, sűrű erdőfedte vidékre vonultak, egyrésztől biztosítva voltak a körülöttök dúló háborúskodások veszélyei ellen, de másrésztől ezen félrevonultság és törzsrókonaiktól elzárkózás nem történhetett meg, a nélkül, hogy erkölcsi életükön, nyelvükön és vallásukon mély nyomokat ne hagyjon. Ebben keresendő az ő török nyelvök és régi vallásuk idegenszerűségének oka; ebben találjuk magyarázatát annak, hogy miért tűntek ki a csuvasok már régtől fogva, letelepült, békés életmódjuk által, míg a többi törökség, mint megjavíthatatlan nomád, három világrészben ide s tova köborolt, és csak az újabb korban engedve a külső kényszernek, úgyszólván erőszakkal lehetett a föld rögéhez bilincselni.

A SZÁMLÁLÁS MÓDJAI

ÉS

AZ ÉV HÓNAPJAI.

HUNFALVY PÁL

R. TARTÓZ.

BUDAPEST, 1884.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)